

Universitat de Lleida
Facultat de Lletres, Grau en Història
Treball de Fi de Grau

Teories de l'imperialisme

Un estat de la qüestió

Alumne: Oriol Regué Sendrós

Tutora acadèmica: Dra. Maria José Vilalta

Departament d'Història de l'Art i Història Social

Juny, 2013

Si pudiera, anexionaría los planetas

CECIL RHODES

Resum:

El propòsit d'aquest treball és presentar i discutir les diferents teories sobre l'anomenat «imperialisme modern», delimitat cronològicament des de finals del segle XIX fins a l'inici de la Primera Guerra Mundial. A més a més, és també l'objectiu d'aquest article mostrar l'evolució de la discussió presentant aquestes teories en ordre cronològic i insistint en com els conceptes «imperialisme» i «colonialisme» han canviat de significat. Les teories marxistes i liberals de principis del segle XX consideraven l'imperialisme un procés fonamentalment econòmic mentre que la teoria sociològica de Schumpeter el veia com un atavisme. Algunes teories després de les guerres mundials han insistit en la importància de parar atenció en els territoris colonitzats i en com la seva relació amb Europa ha afectat la nova forma imperial. Les explicacions més recents n'han destacat aspectes molt diferents, des de la importància sobre com ha permès l'expansió del lliure-comerç fins a l'imperialisme com una perversió del nacionalisme.

Paraules clau: teories i historiografia de l'Imperialisme, Imperialisme, Colonialisme, segles XIX-XX, Imperi formal i informal, sistema-món.

Abstract:

It is the purpose of this work to present and discuss the different theories about the called «modern imperialism», chronologically delimited from the last quarter of nineteenth century to the beginning of the I World War. Furthermore, the aim of this article is to show the evolution of the discussion presenting these theories in chronological order and insisting on how the concepts «imperialism» and «colonialism» has changed his meaning. The Marxian and liberal theories of the beginning of twentieth century has considered imperialism fundamentally an economic process and the Schumpeter's sociological theory regard its tap-root from an atavism. Some theories after the World Wars insisted on the importance of give attention to the colonized territories and how his relation with Europe affects to the new imperial form. The most recent explanations have regarded very different aspects about it, since the importance of how it has permitted the expansion of free-trade to the imperialism like a perversion of nationalism.

Keywords: theories and historiography of Imperialism, Imperialism, Colonialism, nineteenth and twentieth century, formal and informal Empire, World-system.

Índex

Introducció	2
1. Crítica i justificació de l'imperi: el debat durant l'expansió.....	3
1.1. De Marx a Lenin.....	3
1.2. La teoria <i>bobsoniana</i> de l'«imperialisme econòmic».....	10
1.3. L'escola històrica americana	12
1.4. La història imperial britànica.....	14
1.5. L'instint imperial	15
2. El debat després de les guerres: qüestionant les teories.....	20
2.1. L'imperi formal i l'imperi informal.....	20
2.2. L'imperi com el següent estadi de la nació.....	28
2.3. Reinterpretació de l'imperialisme econòmic	31
2.4. La jerarquia dels interessos	34
2.5. «Revisionisme» imperial britànic.....	38
2.6. Nacionalisme i imperialisme, dos fenòmens globals	40
Conclusions	43
Bibliografia.....	44

Introducció

El treball que es presenta a continuació pretén exposar les més destacades teories sobre el procés històric denominat "imperialisme" que es produí aproximadament entre els anys 1875 i 1914. Per aquest motiu, he volgut clarificar el debat, que C. A. Bayly descriu com un dels grans malsons de la historiografia,¹ mitjançant l'agrupació d'autors en grans corrents i temàtiques i, en la mesura del possible, exposar-les en ordre cronològic. L'objectiu no és que el lector es conformi una idea clara i precisa de l'imperialisme com a tal, sinó que a través de l'exposició d'un bon nombre de les teories que s'han elaborat en els últims cent-vint anys pugui observar com els diversos autors donen diferent importància a un conjunt de factors que, especialment després de les guerres mundials, s'ampliarà i es matisarà contínuament, però esdevindrà constant.

Segurament, els motius pels quals les teories sobre l'imperialisme són tantes -moltes més de les que veurem en aquest estudi- és perquè semblen acostar-se a l'explicació de la formació de l'ordre mundial actual. Les guerres mundials van esdevenir un punt d'inflexió en la història contemporània i, com qualsevol llibre de secundària explica, la fase imperial que les precedí en fou una de les causes principals. Naturalment, d'imperis n'hi ha hagut al llarg de tota la història, però aquestes estructures imperials que s'expandiren a finals del segle XIX van tenir un origen clarament europeu -cal afegir també els Estats Units i Japó- en direcció al domini de la resta de continents. Això fa plantejar una qüestió que ha tingut gran varietat de respostes i que també resulta clau per entendre el desenvolupament de gran part de la història: ¿Per què Europa? O, com es pregunta Niall Ferguson citant a Samuel Johnson:

"¿Con qué medios se han hecho poderosos los europeos? Es decir, si ellos pueden tan fácilmente visitar Asia y África para comerciar y realizar conquistas, ¿por qué no pueden los asiáticos y africanos invadir sus costas, establecer colonias en sus puertos, y dar leyes a sus príncipes naturales? El mismo viento que los lleva de regreso nos llevaría a nosotros hacia allá."²

Establir les causes de l'imperialisme és també deixar entreveure les peculiaritats del desenvolupament europeu, que té de característic i com s'ha relacionat amb la resta del món.

¹ C. A. BAYLY: *El nacimiento del mundo moderno, (1780-1914)*, Siglo XXI, Madrid, 2010, p. 219.

² N. FERGUSON: *El imperio británico*, Debate, Barcelona, 2005, p. 37.

1. Crítica i justificació de l'imperi: el debat durant l'expansió

El terme “imperialisme” estava a l'ordre del dia a l'Europa de principis del segle XX, els ciutadans dels estats-nació europeus pensaven, cada cop més, en termes de política mundial degut a la gran difusió de la premsa escrita, així com a la millora del transport i les comunicacions que feien que la informació viatgés a una gran velocitat. La societat europea era conscient de la particularitat del període que vivien i, per tant, era necessari explicar les causes, les característiques i tractar de predir les conseqüències futures de l'imperialisme. En aquest context, partidaris i detractors del fenomen imperial van voler explicar-lo i la proliferació de teories sobre l'imperialisme en la mateixa època de domini van inundar diaris, revistes i discursos polítics de tots els colors.

Aquest primer bloc exposa les teories formulades des de l'inici de l'expansió imperial de finals del segle XIX fins al període d'entreguerres dividides en cinc grups: el marxisme, la teoria liberal de J. A. Hobson, l'escola històrica americana, la història imperial britànica i la teoria sociològica de J. Schumpeter.

1.1. De Marx a Lenin

Són moltes les teories marxistes que van veure la llum en encetar-se el segle XX: la influència del pensament de Karl Marx s'havia estès per tota Europa i polítics, historiadors i economistes interpretaven la realitat capitalista en termes de *plusvàlua*, *acumulació de capital* i *dependència del treball assalariat*.

Les arrels de les teories marxistes sobre l'imperialisme les podem trobar en diversos pensadors del segle XIX. La teoria segons la qual el desenvolupament industrial capitalista tard o d'hora s'aturaria, portant a un estadi d'estancament econòmic, era força estesa a principis de segle. Per exemple, **John S. Mill** (1806-1873), opinava que l'amenaça de l'estancament podia ésser resolta, almenys temporalment, mitjançant el colonialisme i l'imperialisme. Aquesta línia de pensament va influenciar a **Max Weber** (1864-1920) que, en el seu recull d'assajos publicats pòstumament *Estructuras de Poder* (1920), afirma:

"El capitalismo imperialista, fundamentalmente, el capitalismo colonial de botín fundado en la fuerza directa y el trabajo forzado, es el que generalmente, y en todas las épocas, ha generado las mayores oportunidades de ganancia, normalmente superiores a las oportunidades dables a las empresas industriales dedicadas a la exportación y orientadas al comercio pacífico con miembros de otras comunidades políticas. Por tanto: el capitalismo imperialista siempre se desarrolla allí donde ha sido la comunidad política *misma*, o sus partes-elementos (municipios), lo que ha satisfecho la demanda, preferentemente mediante una economía pública colectiva. El grado de importancia del capitalismo imperialista ha dependido siempre del grado de poder alcanzado por esa economía colectiva."³

Weber desenvoluparia més extensament aquesta argumentació al capítol "Sociologia de la dominación"

³ M. WEBER: *Estructuras de Poder*, La Pléyade, Buenos Aires, 1977, pp. 24-25.

dins la seva obra fonamental, també de publicació pòstuma, *Economía y Sociedad* (1922). Per una altra banda, **Georg W. F. Hegel** (1770-1831), en el seu llibre *Principios de la filosofía del derecho* (1821), connectava el fenomen colonial amb la divisió de la societat burgesa en dos grans grups. El progrés de la industrialització havia portat a una polarització de la societat: per una banda, una gran massa de població per sota del nivell de subsistència; i per l'altra, un petit grup de rics que es beneficiaven del sistema capitalista. Aquest empobriment d'un grup tan gran feia necessària la recerca de nous mercats per tal d'aconseguir els productes bàsics per a la subsistència, a canvi, s'exportaven aquells béns que la societat industrial tenia com a excedent i dels que, normalment, les regions endarrerides no disposaven. Així, la colonització es presentava com un procés per tal de prevenir o eliminar la divisió de societat en dues classes.

Karl Marx (1818-1883), no obstant, no va teoritzar mai sobre l'imperialisme modern, ja que en el seu temps encara no s'havia desenvolupat de manera evident, per contra, sí que va exposar "La teoría moderna de la colonización" a la seva obra *El Capital* (1883). El pensador alemany considerava el colonialisme un fet característic de l'acumulació pre-capitalista que va contribuir a l'auge del capitalisme modern i que ràpidament quedaria com un anacronisme:

"...el descubrimiento de América, la circunnavegación de África abrieron nuevos horizontes e imprimieron nuevo impulso a la burguesía. El mercado de China y de las Indias Orientales, la colonización de América, el intercambio con las colonias, el incremento de los medios de cambio y de las mercaderías en general, dieron al comercio, a la navegación, a la industria, un empuje jamás conocido, atizando con ello el elemento revolucionario que se escondía en la sociedad feudal en descomposición. El régimen feudal o gremial de producción que seguía imperando no bastaba ya para cubrir las necesidades que abrían los nuevos mercados. Vino a ocupar su puesto la manufactura (...) Pero los mercados seguían dilatándose, las necesidades seguían creciendo. Ya no bastaba tampoco la manufactura. El invento del vapor y la maquinaria vinieron a revolucionar el régimen industrial de producción (...) La gran industria creó el mercado mundial, ya preparado por el descubrimiento de América..."⁴

El control de nous territoris no capitalistes⁵ per les metròpolis va fer evident que:

"...el modo de producción y acumulación capitalista y, por lo tanto, también la propiedad privada capitalista, condicionan la aniquilación de la propiedad privada basada en el trabajo propio, esto es, la expropiación del trabajador..."⁶

És a dir, demostrava no només la contraposició d'ambdós modes de producció, sinó també la necessitat que el treball propi desaparegués per tal que el treball assalariat es pogués desenvolupar. El colonialisme era, segons Marx, un mecanisme d'expansió del capitalisme que deixaria d'ésser necessari un cop el

⁴ K. MARX i F. ENGELS: *El manifiesto comunista*, Ayuso, Madrid, 1977, pp. 24-25.

⁵ Marx considera territoris no capitalistes o colonials aquells on hi persisteix el treball propi, és a dir, on és majoritari o és manté en equilibri amb el treball assalariat, això és: "del productor que, como poseedor de sus propias condiciones de trabajo, se enriquece a sí mismo mediante su trabajo, en vez de enriquecer al capitalista." K. MARX: "La teoría moderna de la colonización" a *El Capital*, Grijalbo, Barcelona, 1976, p. 411.

⁶ K. MARX: "La teoría moderna de...", pp. 420-421.

treball propi fos substituït totalment pel treball assalariat.

Altres seguidors de Marx identifiquen l'imperialisme amb l'"etapa del monopoli" del capitalisme, però, en l'època en què Marx visqué, segons ell, el capitalisme ja es trobava en aquesta etapa i el pròxim estadi era l'adveniment del socialisme. A més, en aquest últim estadi, el capitalisme era incapaç de desenvolupar cap política, ni de lliure comerç ni de proteccionisme, ni, naturalment, colonial o imperial.

El socialdemòcrata **Karl Kautsky** (1854-1938) fou el primer en interpretar l'imperialisme des d'una perspectiva marxista integrant-lo dins del marc d'evolució capitalista. Va realitzar les seves aportacions mitjançant les publicacions a la revista *Neue Zeit*. En relació a l'imperialisme va publicar l'article *Aeltere und neuere Kolonialpolitik*⁷ (1897), aportacions que, posteriorment, va incloure en el seu llibre *Sozialismus und Kolonialpolitik* (1907).

Kautsky considerava que rere el període que podríem considerar de *vella política colonial*, basada en l'extermini i explotació de la població i els recursos de les colònies, el capitalisme industrial sorgit de la Revolució Industrial estava més interessat en crear nous mercats de consumidors que no pas en explotar de cara a la producció, la qual cosa donà pas a la *nova política colonial*, basada en civilitzar i educar la població indígena per a la creació de consumidors. Aquest nou període de lliure mercat, pau prolongada i còmoda expansió capitalista va comportar, seguint la línia de pensament marxista, el sorgiment de contradiccions entre els poders capitalistes i les regions endarrerides colonitzades que havien "civilitzat".

La diferència essencial entre la *vella política colonial* i la *nova*, segons Kautsky, era que mentre que en el primer període el que s'exportava a les colònies eren els productes, en el segon període se n'exportava la producció en forma d'exportació de capital. Això fomentava les relacions de tipus imperial entre els països més poderosos i els més dèbils, però al mateix temps, també la competència entre les potències capitalistes per a la creació del seu propi imperi autònom. Aquest fet comportava, entre d'altres, l'establiment de barreres proteccionistes, la dominació civil i militar dels territoris i la construcció de flotes per tal de protegir el comerç imperial.

Amb aquest anàlisi, Kautsky dóna, el 1915, una de les primeres definicions marxistes de l'imperialisme, la qual seria popularitzada sobretot per la crítica que en féu Lenin a *La Revolución proletaria i el renegado Kautsky* (1918):

"...El imperialismo es un producto del capitalismo industrial en un alto grado de su evolución. Se caracteriza por la tendencia de cada nación industrial capitalista a anexionarse o a someter regiones *agrarias* cada vez mayores (la cursiva es de Kautsky), sin tener en cuenta las naciones que las pueblan..."⁸

⁷ "Vella i nova política colonial".

⁸ V. I. LENIN: *La Revolución proletaria y el renegado Kautsky*, Ediciones en lenguas extranjeras, Pekín, 1972, p. 3.

La imprecisió de l'adjectiu agràries obligarà a Kautsky a aclarir que no es referia a que fossin explotades en un sentit agrari; s'entén que es referia al fet que els territoris colonitzables acostumaven a ser regions no industrials. Per últim, cal destacar que Kautsky es va preocupar molt manifestament d'evitar confondre l'imperialisme amb una simple exageració del capitalisme: per a ell, era més que això, es tractava d'un sistema d'expansió del capitalisme amb unes característiques pròpies, no era una necessitat econòmica, era una política econòmica.

En la mateixa línia que Kautsky, **Otto Bauer** (1881-1938) nega, en la seva obra *La cuestión de las nacionalidades y la socialdemocracia* (1907), que les regions no-capitalistes siguin necessàries perquè el capitalisme segueixi existint -com posteriorment argumentarà Rosa Luxemburg. Segons la seva tesi, el capitalisme simplement explota extensivament noves regions com una elecció -enlloc d'explotació intensiva- i no pas com una necessitat. Així doncs, l'imperialisme és una elecció política i no pas una estadi necessari del capitalisme.

Segons Bauer, es produeix durant el període del tombant de segle l'apropiació per part de la classe obrera de l'ideal burgès de la nació, mentre que la classe capitalista tendeix vers la idea d'un estat de nacions liderat per una de concreta.⁹ Exemple paradigmàtic d'aquesta política és l'imperialisme britànic que Bauer descriu amb molta precisió.

En l'època en que Joseph Chamberlain (1836-1914) dirigia la política exterior britànica, a partir de 1895, la indústria britànica es va veure amenaçada pel desenvolupament de competència estrangera de càrtels i trusts que operaven des de la barrera aranzelària dels seus països i que, en els temps de la crisi de finals de segle, entraren en conflicte amb els productes britànics en el seu propi mercat domèstic. Per aquest motiu van demanar: la imposició d'uns aranzels similars que els protegissin del *dumping* a l'interior del país, la possibilitat de constituir-se en càrtels i trusts i la potenciació dels mitjans per a l'exportació. No obstant, aquestes demandes capitalistes toparen, per una banda, amb uns altres grans propietaris: aquells que depenien de la importació de matèries primeres de l'exterior i que temien que l'aranzel elevés els seus costos de producció; i, per altra banda, amb l'oposició obrera a qui l'aranzel encarrirria els productes de primera necessitat i perjudicaria la indústria nacional, amb més capacitat d'absorció de treball, en favor d'aquella amb unes característiques d'inversió capitalista menys orientada a la producció interna. A més a més, la formació de grans organitzacions empresarials dificultaria la lluita sindical. Davant d'aquesta confrontació, l'aranzel no va prosperar i fou en aquest context en que aparegué la idea que s'havien d'eliminar, o almenys rebaixar, les barreres proteccionistes que les colònies britàniques imposaven als productes de la metròpoli:

⁹ A l'Europa d'inicis del segle XX, el colonialisme i l'imperialisme eren les opcions polítiques que es consideraven indispensables per a la pertinença al món civilitzat, cada nació havia de dur a terme la seva *missió civilitzadora* a fi d'accelerar l'evolució dels pobles subdesenvolupats. El cas més pròxim d'això el trobem a Catalunya mateix, el pensament noucentista d'Eugeni d'Ors o el llibre *La Nacionalitat Catalana* (1910) d'Enric Prat de la Riba són exemples d'una opció política basada en una nació, Catalunya, liderant el desenvolupament d'un estat endarrerit, Espanya.

"...las colonias y la metrópoli deben estar ligadas estrechamente por lazos de interés para que el imperio británico no se desmorone. Se ofrece una ocasión propicia para ello sólo si Inglaterra abandona el libre comercio. La metrópoli deberá protegerse con un límite aduanero y gravar con aranceles más bajos los productos de la agricultura y la ganadería de las colonias que las mercancías competidoras de otros estados; a cambio, las colonias otorgan a la metrópoli aranceles preferenciales. Este plan no sólo asegura a los agricultores y ganaderos de las colonias el mercado británico y a la industria británica el mercado colonial, sino también la existencia del imperio mundial británico..."¹⁰

L'imperialisme britànic, explica Bauer, no només es justifica per preceptes econòmics: Chamberlain impulsarà durant aquesta època el *Learn to think imperially!*, una campanya propagandística que va aconseguir que la idea d'unitat nacional esdevingués una força motriu al servei de l'expansió imperial. L'esperit nacional que difongué Chamberlain buscava aconseguir que la classe treballadora deixés de banda "*...la cuestión por los precios del pan y la carne, de la vestimenta y de la vivienda...*"¹¹ i es sacrificués per salvar l'imperi de la decadència. Aquest és, segons Bauer, el *principio de la nacionalidad del imperialismo*, la idea de la unitat de la pròpia nació i la seva dominació sobre altres pobles al servei dels industrials -que se'n beneficien mitjançant la constitució de càrtels- i al servei del capital financer -que troba noves oportunitats d'inversió als nous països.¹²

La primera teoria genuïnament marxista sobre l'imperialisme fou desenvolupada pel pensador neomarxista **Rudolf Hilferding** (1877-1941), destacat membre del Partit Socialdemòcrata d'Alemanya i ministre de finances del segon govern de Hermann Müller (1876-1931) entre els anys 1928-1929. El 1910 publica *El Capital Financer* on, bàsicament, dóna un nou enfocament al concepte de capital financer de Marx. Mentre que Marx el considerava una ajuda en la circulació i en el funcionament del capital industrial i el capitalisme en general, Hilferding el descriu com el veritable propietari del capital industrial i la nova força dominant del *nou capitalisme*.

El que és més significatiu de tot això és que els propietaris del capital financer no són els industrials, sinó els bancs, i, per tant, aquests són també els propietaris del capital industrial. És, en aquest punt, on el nou capitalisme entra en relació amb l'imperialisme, el capital financer expandeix la seva dominació i organitza les indústries en monopolis -càrtels i trusts- clarament destinats a l'exportació internacional i, al mateix temps, s'assegura un control exclusiu del mercat domèstic mitjançant taxes proteccionistes. Buscant l'expansió, establirà una *esfera econòmica* de territoris estrangers d'on n'exclourà la competència forana mitjançant, també, barreres aranzelàries. Tot plegat és totalment contradictori amb els ideals de l'economia lliurecanvista. El capital financer no obstant, necessita d'ajuda política i militar; l'exportació de capital, com ens explica Hilferding, funciona gràcies a la política imperialista:

"...El capital financer no vol la llibertat, sinó el domini, no li interessa la

¹⁰ O. BAUER: *La cuestión de las nacionalidades y la socialdemocracia*, Siglo XXI, Mèxic, 1979, pp. 481-482.

¹¹ O. BAUER: *La cuestión de las nacionalidades...*, p. 482.

¹² O. BAUER: *La cuestión de las nacionalidades...*, p. 484.

independència del capitalista individual, sinó que estigui lligat. [...] Però, per tal de fer realitat tot això, per mantenir i eixamplar el seu predomini, necessita l'Estat, que ha d'assegurar-li el mercat interior mitjançant la seva política proteccionista i tarifària i que ha de fer-li planera la conquesta de mercats exteriors. [...] Necessita finalment un Estat fort que imposi els seus interessos financers a l'estranger, que posi en joc el seu poder polític per tal de forçar els Estats més petits a acceptar convenis de subministrament i tractats comercials avantatjosos..."¹³

Aquest conjunt de mesures: grans bancs, aranzels, càrtels, trusts, exportacions de capital, autoritat estatal i militarisme, estan destinades a crear una "fortalesa del capitalisme", és a dir, són mesures polítiques per a solucionar els problemes que amenacen el sistema econòmic. Així ens ho fa notar Winslow analitzant a Hilferding:

"...The *monopoly stage* of capitalism, which to Marx seemed so simple in conception, and so powerless to resist the social revolution, has become the Leviathan known as imperialism..."¹⁴

Hilferding és, per tant, el primer que elabora una teoria marxista en que no es tracta l'imperialisme com un fenomen marginal sinó com un procés necessari en l'assoliment, per part del capitalisme, d'un nou estadi després del lliurecanvisme. L'aparició dels càrtels, el proteccionisme i els monopolis, no obstant, no són inherents al capitalisme, són un fet posterior, conseqüència del domini dels bancs i del capital financer en les qüestions polítiques.

En l'àmbit social, l'actitud del proletariat vers l'imperialisme serà de rebuig, però la seva alternativa no serà, en cap cas, el retorn al lliurecanvisme -idea que seria, segons Hilferding, reaccionària- sinó la destrucció completa d'un sistema que ha arribat al més alt grau de desenvolupament i que ha dut fins a l'extrem les contradiccions entre els interessos de l'oligarquia capitalista i la classe proletària, la qual cosa durà a una topada violenta dels interessos enfrontats que culminarà amb la dictadura del proletariat.¹⁵

Pocs anys després de la publicació de l'obra de Hilferding, **Rosa Luxemburg** (1871-1919) publica, el 1912, el seu estudi *La acumulación del capital* (1912) on defensa que l'imperialisme és, bàsicament, l'expansió territorial del capitalisme mitjançant l'adquisició de regions *agràries* o no-capitalistes amb el propòsit de col·locar els seus productes excedents. D'aquesta manera pot seguir obtenint la plusvàlua que permet a aquest sistema econòmic continuar existint i expandint-se. Així doncs, Luxemburg considera que el capitalisme pateix d'una sobreproducció crònica que se soluciona temporalment mitjançant l'expansió territorial cap a zones no-capitalistes transformant-les, finalment, en regions també capitalistes:

"...la profunda discrepancia fundamental entre la capacidad de producción y de consumo de la sociedad capitalista [...] se resuelve, periódicamente, en crisis, e

¹³ R. HILFERDING: "L'exportació de capital i la lluita per l'espai econòmic" a *El capital financer*, Ed. 62, Barcelona, 1991, p. 363

¹⁴ E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and Sociological Theories of Imperialism". *Journal of Political Economy*, Vol. 39, No. 6, p. 729.

¹⁵ R. HILFERDING: "El proletariat i l'imperialisme" a *El capital financer*, Ed. 62, Barcelona, 1991, pp. 395-402.

impulsa al capital a extender constantemente el mercado..."¹⁶

"...el capitalismo necesita, para su existencia y desarrollo, estar rodeado de formas de producción no capitalista..."¹⁷

Quan aquests territoris siguin incapaços d'absorbir el producte industrial, el capitalisme arribarà al seu últim estadi i el sistema s'ensorrarà en favor del socialisme. Rosa Luxemburg considera l'imperialisme una expressió política de l'acumulació i sobreproducció capitalista que es manifesta a través de la competència dels estats capitalistes (militarisme, proteccionisme...) pel repartiment dels territoris no-capitalistes.¹⁸

Aquest últim aspecte contradiu el principi marxista segons el qual -si s'interpreta rigorosament- el capitalisme evoluciona independentment de les decisions polítiques de les societats, ja que està controlat per unes lleis generals d'evolució natural i social.¹⁹

L'estudi de **Nikolai I. Bukharin** (1888-1938), *La economía mundial y el imperialismo* (1915), basat en l'aspecte econòmic en els treballs de Hobson, de qui en parlarem més endavant, i Hilferding; és una dura crítica a les teories de Kautsky i els socialdemòcrates en general. A més a més, Bukharin emfasitza molt més que els seus predecessors la tendència vers un sistema mundial de monopoli capitalista que portarà a les potències industrials a una competència cada cop més ferotge i a unes guerres cada cop més violentes i crues.

L'obra de Bukharin és important, també, per preocupar-se de delimitar l'imperialisme del capital financer a una època històricament concreta i diferenciar-lo clarament d'altres imperialismes, com per exemple els de règim esclavista del món antic o de la resta de polítiques de conquesta i expansió desenvolupades al llarg de la història:

"...El imperialismo es una política de conquista; pero no toda política de conquista es imperialismo. El capital financiero no puede realizar otra política. Por esto cuando nos referimos al imperialismo como política del capital financiero, sobrentendemos su carácter de conquista; quedan igualmente indicadas *las relaciones*²⁰ de producción que origina esta política de conquista..."²¹

Per últim, Bukharin constata que no s'ha de confondre aquesta limitació històrica del domini del capital financer amb una aparició sense cap causa. El capital financer és conseqüència històrica del capital industrial, de la mateixa manera que aquest ho és de la fase comercial capitalista.

¹⁶ R. LUXEMBURGO: *La acumulación del capital*, Grijalbo, Barcelona, 1978, p. 265.

¹⁷ R. LUXEMBURGO: *La acumulación...*, p. 283.

¹⁸ R. LUXEMBURGO: *La acumulación...*, p. 282.

¹⁹ "If Marx is literally and rigidly interpreted, capitalism never does anything by choice but is itself controlled by inexorable dialectic laws". E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and...", p. 725.

²⁰ Per Bukharin la guerra serveix per expandir aquestes relacions d'una manera determinada; és també així en el cas de l'imperialisme del capital financer: "La guerra es un medio de reproducción de ciertas relaciones de producción". N. L. BUKHARIN: *La economía mundial y el imperialismo*, Ruedo Ibérico, París, 1969, p. 105.

²¹ N. L. BUKHARIN: *La economía mundial...*, p. 107.

El màxim exponent dels comunistes radicals fou **Vladimir I. Lenin** (1870-1924) que en el seu llibre *Imperialismo: fase superior del capitalismo* (1916) identifica clarament l'imperialisme com la fase de monopoli del capitalisme i rebutja que sigui només una política orientada a la inversió i el domini a l'exterior. Segons ell, l'imperialisme es caracteritza per: la concentració extrema de la producció i el capital, el qual comporta la creació de monopolis; la fusió del capital bancari amb l'industrial, creant així el capital i l'oligarquia financera; l'augment de la importància de l'exportació de capitals enfront l'exportació de mercaderia; la formació d'associacions internacionals monopolistes amb capacitat per a repartir-se el mercat mundial i la finalització, al mateix temps, del repartiment territorial del món entre les potències capitalistes més importants.²² Defineix aquest estadi de monopoli com *imperialisme capitalista*, és a dir, una fase particular en el desenvolupament capitalista.

En el seu llibre, Lenin reconeix una gran influència de Hobson, d'on n'extreu gran part de l'anàlisi econòmic, i de Hilferding i la seva teoria sobre el paper central del capital financer en l'expansió imperial, tot i així, discrepa d'ambdós en la majoria d'aspectes polítics.²³ Per altra banda, l'obra és una duríssima crítica al socialdemòcrata Kautsky i la seva definició d'imperialisme que dóna importància cabdal al capital industrial enlloc del capital financer, que el considera una tendència expansiva territorial i que obvia la competència de diversos imperis. La teoria de Lenin també entra en contradicció amb Rosa Luxemburg en l'aspecte dels monopolis, ja que allò que per al primer esdevé central i indispensable per al desenvolupament imperial, per la segona és únicament un símptoma de la sobreproducció general que és el que realment motiva la sortida a l'exterior.

Malgrat que l'obra de Lenin ha esdevingut la més popular teoria sobre l'imperialisme, molt acadèmics, com per exemple Mommsen, autor que veurem posteriorment; consideren el pamflet del líder rus un document polític amb voluntat de polemitzar però amb una importància teòrica molt limitada. És bàsicament un atac a les tendències socialchovinistes dins la socialdemocràcia alemanya i un escrit per plantejar-se a ell mateix sobre perquè la revolució encara no ha tingut lloc en els països industrials més avançats.²⁴

1.2. La teoria *hobsoniana*²⁵ de l'«imperialisme econòmic»

John A. Hobson (1858-1940) fou un publicista pertanyent al sector de l'esquerra del Partit Liberal britànic, un declarat opositor del fenomen imperial i un defensor de les polítiques socials que fessin el liberalisme atractiu a la classe obrera. Va publicar una gran quantitat d'obres sobre qüestions socials com la pobresa, l'atur i el reformisme que la política havia d'aplicar al capitalisme modern. Com a

²² V. I. LENIN: "Imperialismo: fase superior del capitalismo" a *Imperialismo*, Capitan Swing, Madrid, 2009, p. 487.

²³ V. I. LENIN: "Imperialismo: fase superior...", p. 407.

²⁴ W. MOMMSEN: *Theories of Imperialism*, Weidenfeld and Nicolson, Londres, 1981, p. 47.

²⁵ La teoria de Hobson és massa personal com per posar-li només l'etiqueta de liberal, per aquest motiu se l'anomena *hobsoniana*. L'adjectiu liberal únicament la diferencia de les teories marxistes i socialistes ja que tant Hobson com els seus seguidors estan d'acord amb els principis del lliurecanvisme.

corresponsal del *Manchester Guardian* va viure de primera mà la Segona Guerra Anglo-bòer (1899-1902), allí va començar a formar-se una idea sobre l'imperialisme. S'oposà clarament a l'agressiva política exterior britànica en favor del lliure-comerç i criticà durament el nacionalisme extremista que havia dominat la guerra contra els bòers i que atribuïa a la propaganda que finançaven els poders capitalistes interessats. Publicà, el 1902, la seva obra més important, *Estudio del Imperialismo*.

Amb l'imperi britànic com a objecte d'anàlisi, Hobson recopila una gran quantitat de dades i estadístiques sobre el comerç, la població i les finances que li permeten plantejar qüestions pioneres en el seu temps. Davant la naturalesa deficitària de l'imperi, l'autor mostra com aquesta construcció no és més que una perversió del nacionalisme destinada a satisfer les aspiracions econòmiques d'uns pocs i, en cap cas, de la nació en conjunt.

Hobson, no només és pioner en plantejar noves qüestions, sinó també en la definició i clarificació de diferents conceptes que sovint són abstractes i relliscosos. Així, defineix el *colonialisme* com un:

"...rebosamiento natural de la nacionalidad. Su piedra de toque es la capacidad de los colonos para trasplantar la civilización que ellos representan al nuevo medio geográfico y social en el que se encuentran..."²⁶

Amb aquesta sentència, Hobson mostra una clara voluntat de diferenciar-lo de la dimensió violenta de l'imperialisme. Al mateix temps, també vol diferenciar aquest últim del caràcter positiu que atorga al nacionalisme:

"...El nacionalismo lleva directa y fácilmente al internacionalismo y, si no lo hace, habría motivos para pensar que se ha producido una perversión de la naturaleza y propósitos de aquél. Esta perversión es el imperialismo, en el cual las naciones fuerzan los límites de la asimilación natural y sin violencias, y transforman la saludable y estimulante rivalidad de los diversos tipos nacionales en una lucha a muerte de imperios en competencia..."²⁷

A diferència dels marxistes, la teoria de Hobson no critica globalment el capitalisme com a clar precursor i provocador de l'imperialisme. Tot i així, sí que considera que la seva arrel principal és econòmica: sorgeix de la plusvàlua de béns i capitals que produeix la societat industrial.²⁸ Hobson proposa una teoria del cicle econòmic de la qual en deriva l'imperialisme. Durant els períodes de prosperitat el propietaris guanyen i poden estalviar excessivament, això comporta que reinverteixin en la indústria, cosa que provoca un excés de producció de béns de consum que no té una demanda equivalent. Així, s'inicia un període de reducció dels ingressos que permet que consum i producció s'equilibrin un altre cop, recomençant el cicle.

Hobson relaciona l'aparició d'excessiva producció i capital d'inversió amb l'imperialisme: les classes

²⁶ J. A. HOBSON: "Estudio del Imperialismo". *Imperialismo*, Capitan Swing, Madrid, 2009, p. 21

²⁷ J. A. HOBSON: "Estudio del Imperialismo...", p. 24.

²⁸ E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and..." p. 734.

dominants no estan disposades a patir la reducció d'ingressos que comporta el cicle econòmic i imposen, per al seu benefici, la política imperial al seu país.²⁹ Aquests *paràsits econòmics*, com els anomena Hobson, tenen la capacitat de subordinar els interessos econòmics de la nació als propis. Això comporta que l'expansió imperial de Gran Bretanya, per exemple, sigui clarament beneficiosa per a certs negocis i per a certes persones i empreses concretes, però ruïnosa per als comptes públics i per a la societat en conjunt.³⁰

Un cop fet aquest plantejament, l'autor ens proposa una alternativa a l'expansió britànica per donar a entendre que l'imperialisme no és necessari per a superar les crisis cícliques del capitalisme, simplement és una solució errònia a un problema:

"...El imperialismo es una alternativa perversa dentro de las opciones que presenta la vida de un país; alternativa provocada por intereses egoístas dimanantes de aquel ansia de adquisición cuantitativa y de dominio por la fuerza que aún perdura en las naciones, como reminiscencia de las épocas lejanas en las que la lucha animal por la supervivencia era la regla. [...] El imperialismo es el vicio dominante de todos los Estados prósperos; su castigo resulta inevitable dentro del orden de la naturaleza..."³¹

Segons Hobson la sobreproducció capitalista no requereix de la recerca de mercats exteriors, els béns i la inversió poden trobar el seu lloc en el mercat interior, ja que l'expansió d'aquest mercat és infinita gràcies al simple procés d'augment de salaris per augmentar el consum i mitjançant l'eliminació de rendes, monopolis i altres elements que provoquen excés d'ingressos. Com Winslow ens explica:

"...He believed he had shown that it is not industrial progress which demands the opening up of new markets, but mal-distribution of consuming power which prevents the absorption of commodities and capital within the country..."³²

1.3. L'escola històrica americana

La influència de l'obra de Hobson fou molt evident sobretot en la producció teòrica marxista, però també en un ampli sector de professors universitaris americans, clarament seguidors dels principis liberals, que consideraren la teoria de Hobson bàsica per entendre històricament els problemes de nivell internacional.

Parker T. Moon (1892-1936) explica en el seu llibre, *Imperialism and World Politics* (1919), que l'imperialisme el provoca l'excedent de manufactures i, sobretot, l'excedent de capital. Així, considera

²⁹ J. A. HOBSON: "Estudio del Imperialismo...", p. 371.

³⁰ J. A. HOBSON: "Estudio del Imperialismo...", p. 87. Aquesta afirmació serà posteriorment avalada per l'estudi de Davis E. LANCE i Robert HUTTENBACK *Mammon and the Pursuit of Empire* (1986), un anàlisi de la comptabilitat pública britànica i de diverses empreses del període d'expansió imperial.

³¹ J. A. HOBSON: "Estudio del...", p. 383. Hobson deixa entreveure aquí les bases d'una de les teories que explicarem posteriorment en aquest treball; el caràcter instintiu i atàvic de l'imperialisme serà exposat, argumentat i desenvolupat per Schumpeter vuit anys després de la publicació de l'obra de Hobson a J. SCHUMPETER: "Sociologia del Imperialismo" a *Imperialismo. Clases Sociales*, Tecnos, Madrid, 1986.

³² E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and...", p.736.

que aquest últim esdevé la força dominant del segle XX imperialista. Moon també coincideix amb Hobson a l'hora de buscar solucions alternatives a l'imperialisme: augment de salaris i despesa i menys beneficis i inversió. Per Moon, cada cop esdevé més difícil exportar excedent de capital, ja que les regions subdesenvolupades s'industrialitzen ràpidament i aviat podran satisfer elles mateixes les seves demandes de capital. En aquest moment l'imperialisme esdevindrà més intens i competitiu.³³

D'altra banda, l'aportació més important de Moon és la constatació del sorgiment d'un nou tipus d'imperialisme: l'imperialisme del patronatge financer, econòmic o militar. G. H. Blakeslee (1871-1954), en la seva ressenya de l'obra de Moon, ho il·lustra de manera contundent:

"...It is certainly misleading to describe by the same word, 'imperialism', both the European statesman who plans cold-bloodedly to seize 1,000 square miles of territory in Africa and the university instructor who invests 1,000 dollars in a French government bond..."³⁴

Els nous mecanismes de finançament dels Estats i les empreses feien partícips a gran part de la població de les metròpolis que també en rebia una part del beneficis. D'altra banda aquestes eines també foren utilitzades pels estats per a controlar-ne d'altres mitjançant, únicament, el control financer. Un estudiant del propi Moon, **Donald C. Blaisdell** (1899-1988), realitzà un estudi per al cas de Turquia, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (1929).

En la mateixa línia d'interpretació que Moon, el professor **Harry E. Barnes** (1889-1968) realitza, en la seva obra *World Politics in Modern Civilization* (1930), una anàlisi de la política mundial interessada sobretot en com l'imperialisme va contribuir a la Gran Guerra. El colonialisme i imperialisme posterior a 1870 es provocat, segons ell, per la Segona Revolució Industrial i, en base a això, Barnes estableix un procés concret per al seu desenvolupament: (1) Els comerciants i banquers veuen oportunitats de guany en regions política i econòmicament atraçades. (2) Aquest interès es secundat per les oficines d'exterior dels seus respectius països. (3) Aquestes demandes porten immediatament a una intervenció militar i una organització política d'aquestes àrees.³⁵

Posteriorment, un alumne de Barnes, **Melvin M. Knight** (1887-1981), establirà diferències entre l'imperialisme que practica Europa del que dur a terme Amèrica en el seu estudi *Los americanos en Santo Domingo* (1928). D'Amèrica cal destacar-ne la relació més o menys temporal amb les seves colònies i no tan dominant, la no utilització de població colonial per lluitar en les guerres americanes i sobretot, una relació purament d'*imperialisme econòmic*, és a dir, d'intervenció de la força de l'estat per afavorir el comerç internacional però molt més laxa en l'àmbit polític. Knight però, no s'està de dir que l'imperialisme econòmic americà representa un veritable desastre per les economies autòctones, doncs són víctimes

³³ E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and...", p. 738

³⁴ E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and...", p. 739, citant a G. H. BLAKESLEE: *American Historical Review*, XXXII, No. 3, Abril 1927, pp. 597-599.

³⁵ H. E. BARNES: *World Politics in Modern Civilization*, A. A. Knopf, Nova York, 1930, p. 188.

d'una més alta eficiència comercial que, a més, té un suport estatal perfectament organitzat.

Dins d'una teoria general, **William S. Culbertson** (1884-1966) ens fa veure que no podem entendre els problemes del món modern si els mirem des de la perspectiva política o personal. En el seu llibre *International Economic Policies* (1926), Culbertson creu que la vessant política de la competència internacional ha estat excessivament emfasitzada, i les arrels de l'imperialisme i les seves conseqüències -sobretot la Primera Guerra Mundial- cal buscar-les en la naturalesa mateixa del capitalisme, en la seva tendència en produir més béns dels que poden generar benefici. L'autor el considera un estadi necessari que ha servit en molts aspectes al desenvolupament econòmic mundial. No obstant, cal buscar solucions a aquests excessos i, per això, proposa l'abandonament de mesures econòmiques agressives, com els monopolis, i la fi de la penetració econòmica mitjançant préstecs i inversions.³⁶

1.4. La història imperial britànica

El segle XIX britànic tingué una potent historiografia que estudiava l'Imperi Britànic des d'un punt de vista legitimador i que, per molts estudis posteriors, va tenir una importància cabdal en el desenvolupament d'un pensament imperial britànic. **John R. Seeley** (1834-1895), catedràtic d'Història moderna de Cambridge, publicà, l'any 1883, *The expansion of England*, on exposava una defensa de la unitat imperial britànica necessària en una època d'expansió d'altres imperis. Seeley considerava que l'expansió britànica era una responsabilitat de l'Estat doncs la seva missió principal era crear a "Greater Britain" per tal de preservar la unitat de la raça britànica.³⁷ L'expansió britànica era però, més que l'assentament colonial dels seus habitants:

"...Greater Britain is a real enlargement of the English State; it carries across the seas not merely the English race, but the authority of the English Government. We call it for want a better word an Empire..."³⁸

No obstant, tal com afirma Seeley, la relació maternal amb les colònies que es defensava durant el segle XVIII ja no és factible, els avenços en transports i comunicació fan que la informació de les activitats colonials sigui molt més accessible i, per tant, l'opinió pública pot esdevenir més crítica amb certes actuacions imperials. És en aquest moment que sorgeix el nou concepte d'imperi justificat com un procés, en el qual l'home blanc té la missió civilitzadora en un món caòtic i, des d'aquest punt de vista, es lamenta de la visió negativa que adquireixen els mots *imperi* i *imperialisme*.

En aquesta mateixa línia, autors com **Ramsay Muir** (1872-1941), en la seva obra *The Expansion of Europe* (1917), també es mostren incòmodes en la utilització d'aquests conceptes ja que, sovint, es vinculen amb una relació de dominació militar i amb resultats negatius; per contra però, consideren que

³⁶ W. S. CULBERTSON: *International Economic Policies*, D. Appleton and Company, Nova York, 1925, p. 426.

³⁷ J. R. SEELEY: *The Expansion of England*, Macmillan and Co., Londres, 1914, p. 9.

³⁸ J. R. SEELEY: *The Expansion of England...*, p. 51.

cap altre terme descriu millor la influència d'Europa a la resta del món.

Un altre dels historiadors que legitimaran l'imperi serà **Hugh E. Egerton** (1855-1927) que, en el seu llibre *A Short History of British Policy* (1897), explorarà les causes dels canvis en la política colonial britànica, relacionant-la, bàsicament, amb la importància d'assegurar el comerç a través de l'expansió del sistema colonial.

Rudyard Kipling (1865-1936), fou el poeta i escriptor que més va contribuir a la propaganda imperial. Tot i que la interpretació dels seus poemes sempre ha estat dubtosa, satírica o legitimadora, el cas és que el govern britànic en féu una utilització propagandística que li va valer el sobrenom de *El poeta de l'imperi*. Una de les seves obres més famoses és el poema *The white man's burden* publicat l'any 1899.

Tot i així, no tots els sectors intel·lectuals esdevingueren defensors de l'imperialisme britànic. L'Escola de Manchester, que seguia els preceptes lliurecanvistes d'Adam Smith (1723-1790) i Richard Cobden (1804-1865), consideraven que el seu abandonament, en favor de les polítiques imperials dutes a terme pels poders nacionalistes, conduirien necessàriament a una guerra que portaria a la mútua destrucció dels poders capitalistes i, per tant, acceptaven la premissa marxista segons la qual el capitalisme cavaria la seva pròpia tomba.

1.5. L'instint imperial

Fins ara, totes les teories exposades buscaven en l'economia l'arrel principal del procés imperialista, no hi negaven aspectes polítics o ideològics però els consideraven supeditats al primer motiu. **Joseph Schumpeter** (1883-1950) formularà, per primer cop, una teoria de base sociològica i amb arguments de caire històric. Així, defineix en la seva obra, *Sociologia del Imperialismo* (1919), l'imperialisme com: "...la disposició infundamentada de un Estado hacia la expansión violenta y sin limitaciones...".³⁹ Aquesta definició, exclou qualsevol acció, per brutal que sigui, que estigui motivada per un objectiu concret, econòmic o polític.

Schumpeter coincideix amb el mètode marxista en què les institucions s'han d'analitzar partint del mode de producció, però discrepa en la interpretació econòmica de la història, particularment, en la relació entre el mode de producció capitalista i l'imperialisme modern. L'imperialisme és just el contrari d'un estadi superior o una conseqüència directa del capitalisme, és un atavisme que cal relacionar amb una organització econòmica anterior.⁴⁰ La investigació històrica de Schumpeter el porta a tres afirmacions sobre l'imperialisme:

- Tot i que és irracional i no té un objectiu concret, ha jugat un paper central en la història

³⁹ J. SCHUMPETER: "Sociologia del Imperialismo" a *Imperialismo. Clases Sociales*, Tecnos, Madrid, 1986, p. 6.

⁴⁰ E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and...", p. 750.

humana.

- La seva violència no s'explica per una predisposició bèl·lica, sinó per les exigències que es produïren en temps passats en que calia lluitar per sobreviure.⁴¹

- Hi ha factors subjacents que permeten que els seus preceptes i les institucions que l'impulsen es mantinguin vives.

Cal extreure'n d'aquestes característiques que les classes dominants troben en aquesta predisposició natural el factor decisiu per utilitzar la guerra o l'imperialisme en benefici propi i individual.

La teoria de Schumpeter implica que s'hagi d'estudiar en profunditat el pas de la fase precedent (pre-capitalista) al període d'estudi (capitalista-imperialista). Segons Schumpeter, el pas d'un període a l'altre es caracteritza pel sorgiment d'una potent classe emprenedora i industrial a favor del lliure-comerç i que vol influir en l'estat per a que estigui de la seva part. Aquesta nova classe, la burgesia, esdevé predominant i s'allibera de les antigues limitacions feudals expandint el model industrial. Triomfa la democràcia, l'individualisme i el racionalisme, l'energia excedent que abans es canalitzava vers la guerra, ara troba sortida en el treball i l'activitat industrial. Les guerres són una pertorbació de la pau social; hi ha doncs una predisposició interessada cap a la pau, oposició a la guerra, l'establiment de la diplomàcia i de la professionalització de l'exèrcit:

"...De acuerdo con la "pura" forma de vida capitalista el burgués es antibelicista. [...] La burguesía careció por completo de poder para abolir el ejército, pues de haberlo tenido lo hubiese hecho; ante esto, se decidió a utilizarlo en su propio provecho..."⁴²

Es fomenta el liberalisme en general i, sobretot, el lliure-comerç. El sorgiment de partits polítics contraris a la guerra fan necessari encobrir l'imperialisme amb qualsevol cosa que no sigui l'agressivitat; amb una racionalització que inclogui la tendència popular que s'oposa al mateix. La classe treballadora estarà invariablement en contra de l'imperialisme i per tal de crear una oposició forta elaborarà mètodes per evitar i prevenir la guerra, n'és un exemple clar el moviment internacionalista obrer, que s'oposà a l'enfrontament entre nacions. Països com els Estats Units, amb menys característiques pre-capitalistes, estaran menys inclinats a l'imperialisme.

Amb tota aquesta descripció, Schumpeter no pretén fer-nos creure que la societat capitalista estigui mancada de característiques imperialistes, sinó que la majoria d'elements que s'anomenen normalment *econòmics* són realment polítics, o almenys no econòmics, i tenen un origen anterior.

La capacitat que tingué la noblesa feudal per absorbir la burgesia s'explica, segons Schumpeter, per la

⁴¹ Des d'un punt de vista antropològic considera que és una característica instintiva, adaptativa i evolutiva i no pas una actitud culturalment adquirida.

⁴² J. SCHUMPETER.: "Sociologia del Imperialismo...", p. 102.

simplicitat del seu cos ideològic, la seva estabilitat i les seves relacions gentilícies. La burgesia, per la seva banda, no només va imitar els seus aspectes culturals, sinó que s'hi va aliar; fou disciplinada, fidelitzada, nacionalitzada i, finalment, imperialitzada per la noblesa.⁴³ Schumpeter considera que l'imperialisme, com tots els atavismes, està condemnat a desaparèixer,⁴⁴ però fins llavors demostra la veracitat de la frase feta alemanya: "immer die Toten über die Lebenden herrschen".⁴⁵

Com a crítica constructiva -la dels marxistes fou destructiva-, **Adolf Löwe** (1893-1995) matisa, en el seu estudi *Economic and Sociology* (1935) l'anàlisi estàtic que fa Schumpeter de cadascuna de les forces socials. Löwe admet l'origen feudal de les forces que dirigeixen l'imperialisme, però defensa que la resta de forces socials també es sumen a aquest procés i treballen units en la mateixa direcció. No és doncs una coexistència de forces que lluiten per la supremacia. Des d'aquest punt de vista d'economia i treball social, afirma l'autor, podem observar com, lògicament, l'imperialisme esdevé una fase del procés que porta vers el socialisme.

L'explicació de l'imperialisme com un atavisme fou reformulada per **William L. Langer** (1896-1977) en la seva obra *The diplomacy of imperialism* (1935) i en l'article "A critique of imperialism" a la revista *Foreign Affairs* l'any 1935. El professor Langer fou el primer en desautoritzar les causes econòmiques que fins llavors s'havien atorgat al sorgiment de l'imperialisme.

En primer lloc, Langer considera que l'expansió imperial i l'exportació de l'excedent de capital no tenen una connexió directa. Durant el període central del segle XIX es produeix un augment de l'eficiència en la producció que incrementa el marge de benefici creant una gran massa de capital excedent, fins aquí l'anàlisi socialista és correcte. No obstant, això no ho podem connectar a l'expansió imperial doncs l'exportació de capital s'inicià molt abans, entre els països independents, tant europeus com americans i asiàtics; i entre 1870 i 1914 aquest flux de capital es va mantenir principalment entre aquests mateixos països sense canviés el seu règim d'independència, mentre que els nous països sota influència europea rebien una petita part d'aquest capital.

Un altre dels motius exposats pels teòrics marxistes és la recerca de nous mercats i la seva protecció mitjançant barreres aranzelàries, al mateix temps que per substituir els mercats ara sota influència d'una altra potència competidora. En la mateixa línia que l'exportació de capital, Langer exposa que gran part del comerç exterior dels països desenvolupats es realitzava entre ells i que el comerç colonial sempre va tenir un pes relatiu dins del total. A més a més, el comerç mai va estar limitat per les rivalitats:

⁴³ Té similituds teòriques amb el concepte de *traïció de la burgesia* de Fernand Braudel (1902-1985), exposat a *El mediterráneo y el mundo mediterráneo en época de Felipe II* (1976). També es pot relacionar amb l'opinió que Hobson mostra en la "Introducció" de *Estudio del Imperialismo*, contraposant l'internacionalisme lliurecanvista a l'imperialisme proteccionista.

⁴⁴ J. SCHUMPETER: "Sociologia del Imperialismo...", p. 104.

⁴⁵ J. SCHUMPETER: "Zur Soziologie der Imperialismen", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. XLVI, No. I (1918-19), p. 310. Es traduiria literalment com "els morts sempre dominen als vius" donant a entendre que el passat sempre influeix de manera determinant en les accions presents. Citat a E. M. WINSLOW: "Marxian, Liberal, and...", p. 754.

“...The position of Canada within the British Empire did not prevent her from levying tariffs against British goods, nor from developing exceedingly close economic relations with the United States. In the prewar period German commerce with the British possessions was expanding at a relatively higher rate than was Britain's...”⁴⁶

Dins l'argumentació de l'expansió imperial per la recerca de nous mercats també s'ha considerat que el control polític sobre les colònies anava destinat a aconseguir primeres matèries per a la metròpoli. No obstant tant els aliments com gran part de les primeres matèries per al funcionament de la indústria seguien provenint dels Estats Units, Canadà i Llatinoamèrica.

Una de les aportacions importants de Langer és la delimitació del concepte “imperialisme” relacionada únicament amb el control polític:

“...Imperialism is, in a sense, synonymous with the appropriation by the western nations of the largest part of the rest of the world. [...] If imperialism is to mean any vague interference of traders and bankers in the affairs of other countries, you may as well extend it to cover any form of influence. [...] Personally I prefer to stick a measurable, manageable concept...”⁴⁷

Langer demostra al llarg de tot el seu treball una gran influència de Hobson i Schumpeter. Tot i que del primer en desautoritza la major part, considera com ell que l'imperialisme és un atavisme sociològic.⁴⁸ Per Langer, l'imperialisme és anterior al capitalisme i cal parar més atenció als aspectes psicològics del mateix:

“...the Neo-Marxian critics paid far too little attention to the imponderable, psychological ingredients of imperialism. The movement may, with much exaggeration, be interpreted not only as an atavism, as a remnant of the days of absolute monarchy and mercantilism, (...) but also as an aberration, to be classed with extravagances of nationalism. Just as nationalism can drive individuals to the point of sacrificing their lives for the purposes, of the state, so imperialism has driven them to the exertions and the extreme sacrifice, though the stake might be only some little known and at bottom valueless part of Africa or Asia. [...] underlying the whole imperial outlook there was certainly more than a little misapprehension of economic, much self-delusion and self-righteousness, much misapplication of evolutionary teaching and above all much of the hoary tradition of honor, prestige, power and even plain combativeness. [...] We shall go far wrong, then, if we stress the psychological and political factors in imperialism as well as its economic and intellectual elements. It was, of course, connected closely with the great changes in the social structure of the western world, but it was also a projection of nationalism beyond the boundaries of Europe, a projection on a world scale of the time-honored struggle for power and for balance of power as it had existed on the Continent for centuries. The most casual perusal of the literature of imperialism will reveal the continued potency of these atavistic motives...”⁴⁹

Els països on el braç militar de la societat té un pes important els factors psicològics i els interessos d'aquest sector es fan més evidents. Langer ho exemplifica amb els casos de la Itàlia de Mussolini

⁴⁶ W. L. LANGER: “A critique of imperialism”, *Foreign Affairs*, XIV, Octubre, 1935, p. 104.

⁴⁷ W. L. LANGER: “A critique of imperialism...”, p. 108.

⁴⁸ J. A. HOBSON: “Estudio del Imperialismo...”, p. 383.

⁴⁹ W. L. LANGER: “A critique of imperialism...”, pp. 110-111.

(1883-1945) i del Japó imperial del període d'entreguerres. En ambdós casos, és determinant el poder de l'estament militar que tenen, segons ell, uns interessos molt més importants i més clars en l'expansió territorial.

El seguit d'argumentacions de Langer demostren entre d'altres coses que: "...*Economically we have been disillusioned about Imperialism. We have learned that colonies do not pay...*"⁵⁰

2. El debat després de les guerres: qüestionant les teories

Les teories de Hobson i Lenin, sobre l'"imperialisme capitalista" o "imperialisme econòmic", van esdevenir les interpretacions més acceptades de l'imperialisme durant les dècades de 1920 i 1930 i les diferències evidents que existien entre l'un i l'altre es van difuminar, comportant que aquesta explicació passés a denominar-se la "tesi Hobson-Lenin". El debat sobre l'imperialisme no es reinicià fins a les dècades 1950-1960, és evident que la descolonització i l'auge de l'imperi americà hi van tenir molt a veure.⁵¹

En aquest segon bloc veurem com l'elaboració de teories mono-causals perd pes en favor d'un estudi detallat de casos particulars, així com una atenció més destacada pels pobles colonitzats i les seves reaccions al domini.

2.1. L'imperi formal i l'imperi informal

John Gallagher (1919-1980) i **Ronald Robinson** (1920-1999) escriuen, el 1953, "The imperialism of free trade", un article publicat a *Economic History Review* que esdevindrà punt d'inflexió en el debat sobre la qüestió imperial. En el seu estudi, desautoritzen tant la historiografia defensora de l'imperi -Seeley i Egerton- com la que s'hi oposa -Hobson, Lenin, P. T. Moon- pel simple fet de no tenir en compte l'"imperi informal":

"...For purposes of economic analysis it would clearly be unreal to define imperial history exclusively as the history of those colonies coloured red on the map. Nevertheless, almost all imperial history has been written on the assumption that the empire of formal dominion is historically comprehensible in itself and can be cut out of its context in British expansion and world politics..."⁵²

Aquest fet fa arribar a ambdues corrents a l'equivocada conclusió de què la política imperial britànica es divideix en dos grans períodes. El primer, el de l'època victoriana de mitjans de segle, anti-imperialista, caracteritzat pel lliure-comerç. El segon, a partir de 1880, l'imperialista tardo-victorià, conseqüència de l'assoliment d'un nou estadi de l'imperialisme -segons Lenin-; de l'inevitable resultat de la inversió a

⁵⁰ W. L. LANGER: "A critique of imperialism...", p. 115.

⁵¹ H. WESSELING: "Historia de ultramar", P. BURKE (ed.): *Formas de hacer historia*, Alianza Editorial, 1993, p. 109.

⁵² J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of free trade", *Economic History Review*, Second Series, Vol. 6, No. 1, 1953, p. 1.

l'estranger -segons Hobson-; o de l'augment de la valoració del domini britànic a ultramar per part de la població de la metròpoli -segons Seeley. Tots aquests autors coincideixen també, en què la "indiferència" vers l'imperi de mitjans de segle i l'"entusiasme", a partir de 1880, està directament relacionat amb el grau d'afinitat amb els principis de l'Escola de Manchester i, en general, de la defensa del lliure-comerç. Com ens expliquen Robinson i Gallagher exposant la teoria del professor Langer:

"...the mid-Victorian formal empire did not expand, indeed it seemed to be disintegrating, therefore the period was anti-imperialist; the later-Victorian formal empire expanded rapidly, therefore this was an era of imperialism; the change was caused by the obsolescence of free trade."⁵³

Però, com evidencien els autors, la relació entre la reducció de l'imperi formal durant el període anti-imperialista i l'adquisició de nous territoris durant el període pro-imperial no és tan clara. Així, entre els anys 1841 i 1871, l'expansió formal de Gran Bretanya és considerable tenint en compte que, segons les teories de Hobson, Lenin i Seeley, les autoritats d'aquests temps volien evitar l'augment dels dominis britànics.

La contradicció esdevé més forta si ens fixem amb l'"imperi informal". Robinson i Gallagher ens mostren com l'aparent retirada britànica de l'interior de Sud-àfrica, durant els anys 1852-1877, no és més que una estratègia per a mantenir els interessos de la metròpoli. Gran Bretanya controlava els ports sud-africans a fi de salvaguardar les rutes comercials cap a Orient i per a evitar la ingerència de potències estrangeres. Aquests interessos foren preservats mitjançant el control no formal de les Repúbliques Boers: "*...they were effectually dominated by informal paramountcy and by their dependence on British ports.*"⁵⁴ No obstant, Gran Bretanya no dubtà en la intervenció directa quan els interessos britànics estaven en perill; és el cas, per exemple, del primer govern de Gladstone (1809-1898) dels anys 1868-1874, considerat anti-imperialista, durant el qual s'annexionà Basutolandia (1868) i Griqualandia Occidental (1871). Així doncs, com ens diuen els autors, el domini britànic es confirmava: "*By informal means if possible, or by formal annexations when necessary...*"⁵⁵

Vist aquest exemple, sembla evident que, com diuen Robinson i Gallagher, els governs "anti-imperialistes" de mitjans de segle no tenien interès en la liquidació de l'imperi, tot al contrari, es pot observar una continuïtat en la política imperial. La interpretació convencional de marxistes, liberals i imperialistes de principis del segle XX erra pel simple fet de tenir en compte, únicament, els mètodes de control en el sentit més estricte. Així doncs, el període victorià de mitjans de segle es caracteritza per una determinada estratègia en el control de les colònies: "*Refusals to annex are no proof of reluctance to control.*"⁵⁶ Aquesta línia d'actuació es mantindrà, paradoxalment, durant el període tardo-victorià, quan,

⁵³ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 2.

⁵⁴ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 3.

⁵⁵ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 3.

⁵⁶ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 3.

teòricament, preservar la unitat imperial era prioritari. Retenir, recuperar o aconseguir el control directe d'una colònia serà l'opció elegida pel govern de la metròpoli només en els casos en que el perill d'intervenció d'una potència rival sigui evident o quan la colònia sigui incapaç de garantir la seva seguretat interna.

"...responsible government, far from being a separatist device, was simply a change from direct to indirect methods of maintaining British interests. By slackening the formal political bond at the appropriate time, it was possible to rely on economic dependence and mutual good-feeling to keep the colonies bound to Britain while still using them as agents for further British expansion."⁵⁷

Tots aquests fets i aquestes contradiccions posen en entredit la interpretació convencional del segle XIX britànic, que es basa en la periodització en fases "anti-imperialistes" i "imperialistes". Robinson i Gallagher, per contra, consideren que la política imperial britànica d'aquesta centúria és fonamentalment constant, varia en les formes i en els mètodes però no en el seu objectiu bàsic: mantenir els interessos britànics a ultramar. L'imperialisme es pot definir, per tant, com una funció política dins del procés d'integrar noves regions per tal d'expandir l'economia. El seu caràcter varia segons la relació política i d'expansió econòmica que s'estableix amb la regió on s'intervé i amb el context històric del moment. A més a més, és possible que la connexió entre l'imperialisme i l'expansió econòmica sigui sovint indirecta ja que, a vegades, el primer s'expandeix més enllà dels límits necessaris econòmicament parlant per tal de protegir els interessos del segon.⁵⁸

La intervenció imperial esdevindrà forçosament més directa en aquells territoris incapaços de proporcionar unes condicions, de comerç i d'integració, eficients i rendibles. Així, per exemple, una regió amb grans oportunitats econòmiques però que proporciona una seguretat política molt baixa requerirà de la intervenció de la metròpoli per ajustar-ne les condicions; en el sentit contrari, si el marc polític és favorable, la intervenció i el control imperial es relaxarà. Els autors observen, en aquest sentit, que aquesta política imperial, limitada únicament a garantir la seguretat del comerç, esdevé el tret distintiu de l'imperialisme respecte del mercantilisme, que utilitza el poder i la possessió política per a obtenir la supremacia comercial i el monopoli.

A l'hora d'establir una periodització sobre la hipòtesi de Robinson i Gallagher, esdevé impossible fer-ho de manera cronològica ja que no totes les regions assoliren el mateix nivell d'integració econòmica simultàniament, ni totes tingueren un mateix tipus de control polític. A més a més, l'imperialisme no només es manifestà de manera diferent segons el temps i el territori, sinó que l'estratègia mercantilista també li fou coetània:

"Thus mercantilist techniques of formal empire were being employed to develop India in the mid-Victorian age at the same time as informal techniques of free trade

⁵⁷ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 4

⁵⁸ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 5-6.

were being used in Latin America for the same purpose. It is for this reason that attempts to make phases of imperialism correspond directly to phases in the economic growth of the metropolitan economy are likely to prove in vain."⁵⁹

Cal aclarir, però, que aquestes dues estratègies oposades, la mercantilista i la imperialista, no estan dividides per una clara línia que en delimita les característiques, les diferències entre l'imperi formal i informal no són de naturalesa fonamental sinó més aviat d'intensitat. És a dir, que el control més o menys directe sobre un territori és flexible i ve determinat pel seu valor econòmic, pel grau de consolidació de la seva estructura política, la capacitat i la predisposició de les elits locals per col·laborar amb el comerç britànic o amb els seus objectius estratègics, per l'habilitat de la societat nativa per a transformar la seva economia sense necessitat d'intervenció forana, per la situació política nacional i internacional que permeti la intervenció britànica, i, finalment, pel nivell de competència amb els rivals europeus sobre el territori en qüestió.⁶⁰

És per tot això que els autors creuen que, només mitjançant una visió de conjunt, que no estableixi una línia divisòria entre imperi formal i informal i que correlacioni els seus aspectes econòmics i polítics; és possible entendre l'expansió britànica del segle XIX.

El creixement industrial britànic necessitava de noves àrees d'expansió i la força política fou utilitzada per tal d'obrir aquests nous mercats. Els polítics del període victorià de principis i, sobretot, de mitjans de segle van iniciar l'expansió informal mitjançant la destrucció dels antics imperis colonials americans, especialment, el portuguès i l'espanyol. N'és un bon exemple el tractat de comerç de 1810 en el qual Portugal es comprometia a reduir els impostos d'entrada de productes anglesos a Brasil, més encara que aquells productes que provenien de la pròpia metròpoli. Les independències de les colònies espanyoles també foren aprofitades per la Gran Bretanya per trencar el monopoli d'Espanya i la signatura dels tractats, l'any 1825, amb Buenos Aires i Mèxic van permetre l'entrada dels productes britànics. Aquesta extraordinària expansió de l'imperi informal buscava augmentar la influència britànica més enllà dels ports, terra endins, per convertir aquelles àrees en economies satèl·lit que proveïssin la metròpoli d'aliments i primeres matèries i proporcionessin amplis mercats per a les seves manufactures. Aquest és el període en què, segons les teories desenvolupades a principis del segle XX, la força política restava inactiva i l'expansió es realitzava, únicament, per mitjà del comerç. No obstant, la realitat és que aquest tractats que es començaren a signar el 1810, foren clau perquè, el 1916, una quarta part de les inversions britàniques a l'estranger fossin a l'Amèrica Llatina.

Aquesta intervenció informal, malgrat tot, no va estar lliure de dificultats, especialment a Llatinoamèrica, quan els Estats Units van impulsar, a partir de 1823, la doctrina Monroe.⁶¹ Degut a

⁵⁹ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 6.

⁶⁰ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 7.

⁶¹ "Esta doctrina, que se expuso por vez primera en 1823 y que posteriormente fue repetida y completada por los diferentes

això, la Gran Bretanya va haver de relaxar el control que exercia sobre aquells països amb més capacitat per a l'autogovern i es va veure forçada a la intervenció directa als països més endarrerits per tal de preservar els seus interessos. Els britànics van intentar també, intervenir en els mateixos Estats Units, ja que volien transformar l'economia cotonera del sud en una colònia dependent dels seus interessos, però la força política del nou país americà i el seu ímpetu industrial van fer fracassar el projecte.

Vists aquests exemples sembla evident que el pacífic lliure-comerç que descrivia Hobson a principis del segle XX poc té a veure amb la realitat dels fets, així mateix ens ho fan notar Robinson i Gallagher:

"The simple recital of these cases of economic expansion, aided and abetted by political action in one form or other, is enough to expose the inadequacy of the conventional theory that free trade could dispense with empire. [...] Far from being an era of "indifference", the mid-Victorian years were the decisive stage in the history of British expansion overseas, in that the combination of commercial penetration and political influence allowed the United Kingdom to command those economies which could be made to fit best into her own. A variety of techniques adapted to diverse conditions and beginning at different dates were employed to effect this domination. [...] But perhaps the most common political technique of British expansion was the treaty of free trade and friendship made with or imposed upon a weaker state."⁶²

Per tant, si a partir d'ara considerem el període victorià de mitjans de segle com el d'expansió a gran escala, és necessària la revisió de l'època "imperialista" de finals de segle. L'auge de l'imperialisme formal del període tardo-victorià no s'explica per un canvi en la ideologia política, sinó per un canvi en el context internacional i en la relació amb les colònies. La lluita per Àfrica, que es desencadenà a partir de 1888, sorgeix per la competència dels imperis estrangers i per la tendència natural del comerç de desbordar els límits de l'imperi. Aquest fet provocarà que polítics com Salisbury (1830-1903), Rosebery (1847-1929) o J. Chamberlain (1836-1914), que fins llavors s'havien mostrat contraris a la intervenció directa i formal en les colònies, si no era estrictament necessari, considerin que competir pels territoris africans és: *"...a painful but unavoidable necessity..."*⁶³ Malgrat això, tot i la preferència dels britànics pel domini informal, el marc polític internacional havia canviat, en paraules de Robinson i Gallagher:

"...in practice mid-Victorian as well as late-Victorian policy makers did not refuse to extend the protection of formal rule over British interests when informal methods had failed to give security. The fact that informal techniques were more often sufficient for this purpose in the circumstances of the mid-century than in the later period when the foreign challenge to British supremacy intensified, should not be allowed to disguise the basic continuity of policy..."⁶⁴

És a dir, només quan els mitjans polítics informals no proporcionen un marc segur per a les empreses

gobiernos estadounidenses, expresaba la hostilidad a cualquier nueva colonización o intervención política de las potencias europeas en el hemisferio occidental. Más tarde se interpretó que esto significaba que los Estados Unidos eran la única potencia con derecho a intervenir en ese hemisferio." E. J. HOBBSAWM: *La era del imperio (1875-1914)*, Labor, Barcelona, 1989, p. 58.

⁶² J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 11.

⁶³ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 12.

⁶⁴ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 12.

britàniques sorgeix la necessitat d'establir un imperi formal.

Va ser a Àfrica on aquest procés de formalització de l'imperi es va fer més evident. Els autors ens exemplifiquen amb el cas d'Egipte com el comerç amb les metròpolis va provocar l'afebliment dels governs locals, l'enfonsament de l'economia autòctona i el naixement d'un sentiment anti-europeu. Forçats per les revoltes que feien perillar els interessos britànics, la metròpoli intervingué de manera directa el 1882 amb la intenció de, un cop re-estabilitzada la regió, organitzar un govern egipci sota la influència informal de Gran Bretanya. No obstant, les estructures egípcies de poder havien quedat tan malmeses per les revoltes i per l'ocupació anglesa que cap altre govern que no fos el exercit directament pels britànics podia garantir la seguretat i el desenvolupament de la zona.

La qüestió egípcia ens demostra com Gran Bretanya es va veure obligada, durant els anys 1880 i 1890, a practicar una política d'acció directa per tal de preservar les rutes i els territoris de l'Índia:

"...In order to defend the spinal cord of British trade and empire, tropical African and Pacific claims were repeatedly sacrificed as pawns in the higher game..."⁶⁵

Així, el període tardo-victorià que Hobson considerava la "era imperial", no és, ni molt menys, el període en el qual l'expansió britànica fou més important i més característica dins l'etapa que podem anomenar imperialista. Fou simplement un procés per tal d'assegurar els territoris dominats -de manera formal o informal- durant el període victorià anterior mitjançant, en molts casos, l'adquisició de grans porcions de territori africà que jugaven un paper secundari en l'aspecte estrictament econòmic, però central en la vessant estratègica. La política britànica era, en aquest sentit, essencialment defensiva. Les crisis locals -com per exemple l'egípcia- i les tensions frontereres amb imperis rivals van provocar buits de poder que requerien d'una estructura política i administrativa que fou proporcionada pels britànics. D'altra banda com ens fa notar H. Wesseling explicant a Robinson i Gallagher, el concepte mateix d'època de l'imperialisme, per denominar els anys 1880-1914, és incorrecte. Considerar aquest període el clímax de l'imperialisme britànic és no entendre la seva naturalesa. En realitat, l'augment de zones sota domini britànic durant els anys 1880 i 1890 no s'ha de considerar una senyal de força, sinó de debilitat. Si entenem l'imperialisme com una relació de caràcter més o menys coercitiu entre metròpoli i colònia notarem que aquestes relacions van esdevenir molt més dificultoses -i menys rendibles- a partir de 1880, sobretot per problemes relacionats amb els territoris d'ultramar, no pas per problemes interns europeus, la qual cosa va requerir del domini formal britànic. Gran Bretanya, per tant, fou més poderosa als primers anys del segle XIX, quan imperava amb mitjans informals.⁶⁶

La importància econòmica del territori africà ha estat, segons Robinson i Gallagher, sobredimensionada, és per això que no ha de sorprendre que Àfrica fos l'últim gran territori en el qual

⁶⁵ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 14.

⁶⁶ H. WESSELING: "Historia de ultramar", PETER BURKE (ed.): *Formas de hacer historia*, Alianza Editorial, 1993, p. 112.

els europeus expandiren la seva influència. Les grans zones d'expansió econòmica ja havien estat objectius d'Europa molt abans de 1880. És molt més característica de l'època tardo-victoriana la intensificació del desenvolupament d'àrees ja connectades a l'economia-món que no pas l'adquisició de grans extensions de territori en les regions marginals d'Àfrica.

"...The best finds and prizes had already been made; in tropical Africa the imperialists were merely scraping the bottom of the barrel."⁶⁷

La relació entre Àfrica i l'Anglaterra victoriana serà més profundament estudiada pels mateixos autors en la seva obra posterior, *Africa and the Victorians* (1961), on reobriran el debat sobre la partició del continent a través de l'anàlisi del procés d'expansió dels britànics i les reaccions dels africans a la seva intervenció. Rere els motius aparents de polítics i empresaris, Robinson i Gallagher intentaran desxifrar els discursos dels successius governs per a justificar l'expansió imperial i trobar les causes reals del repartiment d'Àfrica.⁶⁸

El llibre se centra sobretot en l'estudi del conflictes d'Egipte i Sud-àfrica, però també comprèn anàlisis dedicades a Guinea, Zanzibar, el conflicte de Fashoda i Uganda. En l'últim capítol, els autors conclouen:

"...The late-Victorians seem to have been no keener to rule and develop Africa than their fathers. The business man saw no greater future there, except in the south; the politician was as reluctant to expand and administer a tropical African empire as the mid-Victorians had been; [...] The times and circumstances in which almost all their claims and occupations were made suggest strongly that they were called forth by crises in Egypt and south Africa, rather than by positive impulses to African empire arising in Europe..."⁶⁹

En la mateixa línia que defensaven a "The imperialism of free trade", Robinson i Gallagher veuen Egipte com l'exemple paradigmàtic del pas de domini informal a domini formal per a la defensa dels interessos britànics. A *Africa and the Victorians* van més enllà i el consideren el factor decisiu per a l'inici del repartiment europeu d'Àfrica:

"...From start to finish the partition of tropical Africa was driven by the persistent crisis in Egypt. When the British entered Egypt on their own, the Scramble began; and as long as they stayed in Cairo, it continued until there was no more of Africa left to divide. [...] Britain's over-riding purpose in Africa was security in Egypt, the Mediterranean and the Orient. The achievement of this security became at the same time vital and more difficult, once the occupation of Egypt had increased the tension between the Powers and had dragged Africa into their rivalry. In this way the crisis in Egypt set off the Scramble, and sustained it until the end of the century..."⁷⁰

Ronald Robinson escriurà, posteriorment, "Non-European foundations of European imperialism" dins

⁶⁷ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: "The imperialism of...", p. 15.

⁶⁸ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: *Africa and the Victorians*, The Macmillan Press Ltd, Londres, 1981, p. 26.

⁶⁹ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: *Africa and the...*, pp. 462-463.

⁷⁰ J. GALLAGHER, R. ROBINSON: *Africa and the...*, pp. 465-466.

l'obra de Roger Owen i Bob Sutcliffe *Studies in the theory of imperialism* (1972), un estudi de gran importància on analitza les relacions de col·laboració que s'establiren durant tota l'època imperial i colonial entre els poders locals i els europeus i de quina manera els primers jugaren un paper central com a mitjancers entre Europa i les diferents estructures polítiques i econòmiques indígenes:

"...The theory of collaboration suggests that at every stage from external imperialism to decolonization, the working of imperialism was determined by the indigenous collaborative systems connecting its European and Afro-Asian components. It was as much and often more a function of Afro-Asian politics than of European politics and economics..."⁷¹

La teoria de la col·laboració, en la mateixa línia que en l'article "The imperialism of free trade" i en el llibre *Africa and the Victorians*, considera fonamental l'absència o presència d'estructures indígenes efectives per a la cooperació amb Europa. També és central considerar que la reconstrucció o substitució d'un sistema de col·laboració que s'ha ensorrat, fou el factor determinant que va dur als europeus a la intervenció directa en les colònies. Finalment, el canvi de col·laboració vers no-cooperació determinarà l'inici de la descolonització.

L'escola que iniciaren Robinson i Gallagher va trobar diversos seguidors entre els quals destaca **David K. Fieldhouse** (1925-) que publica la seva obra *Economia e Imperio* (1973). Fieldhouse havia escrit, anteriorment, l'article "'Imperialism': an historiographical revision" a *Economic History Review*, l'any 1961, on defensava que el nou imperialisme de finals del segle XIX era un fenomen específicament polític en el seu origen i que, a nivell econòmic, l'estratègia tant del sector privat com del sector públic havia estat constant durant tot el segle:

"...The real break in the continuity of the nineteenth century development -the rapid expansion of "formal" control over independent areas of Africa and the East- was a specifically political phenomenon in origin, the outcome of fears and rivalries within Europe..."⁷²

Fieldhouse contraposava aquesta opinió a la tesi "Hobson-Lenin" de l'imperialisme econòmic. No obstant, uns anys més tard, matisarà la seva opinió: seguirà rebutjant l'imperialisme com a resultat de la inversió a l'estranger, com defensava Hobson, però posarà de relleu la gran influència que el comerç va tenir com a factor determinant en les adquisicions territorials. El factor econòmic esdevindrà per a Fieldhouse només una de les diverses forces, no la determinant, que farà evident el desequilibri entre el món europeu "modernitzat" i els territoris d'ultramar. Aquest desequilibri representa la crisi mundial que es fa realitat a partir de 1880.⁷³ El viratge més important en la teoria de l'autor serà l'aspecte relacionat amb el motius polítics que van dur a l'expansió europea:

⁷¹ R. ROBINSON: "Non-European foundations of European imperialism" a R. OWEN, B. SUTCLIFFE: *Studies in the theory of imperialism*, Longman, Londres, 1972, pp. 138-139.

⁷² D. K. FIELDHOUSE: "'Imperialism': an historiographical revision", *The Economic History Review*, Second Series, Volume XIV, No. 2, 1961, p. 208.

⁷³ D. K. FIELDHOUSE: *Economia e Imperio: la expansión de Europa 1830-1914*, Siglo XXI, Madrid, 1977, p. 523.

"...el imperialismo de fines del siglo XIX fue un fenómeno fundamentalmente «político», los impulsos iniciales de la expansión territorial vinieron no del «febril nacionalismo de Europa», sino más bien de múltiples problemas que surgieron en las fronteras de la actividad europea en otros continentes [...] el «nuevo imperialismo» es la expresión sintetizada de una multiplicidad de diversas respuestas europeas a urgentes y variados problemas surgidos en la periferia del mundo durante el último cuarto del siglo XIX..."⁷⁴

Després d'un exhaustiu anàlisi de les teories i interpretacions més importants sobre l'imperialisme, Fieldhouse confirma l'opinió de Robinson i Gallagher respecte als interessos dels grans inversors en l'expansió colonial. El comerciants europeus no es van mostrar especialment interessats en les noves colònies africanes i asiàtiques, no obstant, sí que van exigir als seus governs que mantinguessin la "porta oberta", és a dir, la lliure circulació de productes a tots els estats independents. Per tant, els nous imperis del segle XIX no es van crear, com opinava Lenin i gran part del marxisme, per salvar el capitalisme de l'estancament que s'esperava que assoliria, sinó per d'altres interessos no econòmics.⁷⁵

Fieldhouse subscriurà també la periodització de Robinson i Gallagher, afirmant que no es produeix un canvi substancial en l'àmbit de l'estratègia imperial europea entre mitjans i finals del segle XIX. Tot i així, creu que a partir de 1880 es produeix una clara acceleració en l'expansió dels Estats europeus, provocada per la inestabilitat de les relacions establertes entre europeus i la resta de pobles del món:

"...Aunque las actitudes europeas estaban a menudo influenciadas por fuerzas internas, los datos de que disponemos indican que la acción positiva comenzaba por lo normal como respuesta a los problemas u oportunidades periféricos existentes más que como producto de una calculable política imperialista. En la década de 1890 esta relación entre las influencias externas e internas cambió cuando los estadistas y la opinión pública europeos empezaron a pensar que cada Estado debía formular sus reclamaciones ultramarinas o ver cómo se perdían sus intereses nacionales por omisión. Pero este tipo de imperialismo metropolitano reflejaba más experiencia de la década de 1880 que la absoluta necesidad por parte de Europa de un imperio ultramarino. En términos generales debe concluirse que Europa se vio arrastrada hacia el imperialismo por la fuerza magnética de la periferia..."⁷⁶

2.2. L'imperi com el següent estadi de la nació

Els plantejaments de Robinson i Gallagher van originar una visió més política del deliris imperials europeus, més orientada al manteniment de l'equilibri de forces i a l'obtenció de territoris estratègics per al control de rutes comercials i dels interessos de la metròpoli. La intervenció directa a Egipte i, posteriorment, al territori sud-africà per part de Gran Bretanya despertava recels entre les potències europees i havia fet augmentar la tensió amb França. Passades les dues guerres mundials, van ser molts els historiadors que van relacionar les friccions africanes amb els posteriors conflictes interns europeus i que buscaven les causes del sorgiment de la política imperial en l'auge de nacionalisme extrem que havia tingut lloc durant el primer terç del segle XX.

⁷⁴ D. K. FIELDHOUSE: *Economía e Imperio...*, p. 3.

⁷⁵ D. K. FIELDHOUSE: *Economía e Imperio...*, pp. 98-99.

⁷⁶ D. K. FIELDHOUSE: *Economía e Imperio...*, p. 525.

Malgrat la influència de Robinson i Gallagher, **Wolfgang J. Mommsen** (1930-2004) analitza el període comprés entre 1885 i 1914 des d'una perspectiva interna europea i de canvi polític que suposava, respecte a períodes anteriors, una visió molt contraposada al paper central que els autors anteriors donaven a la perifèria. La seva obra, *La Época del Imperialismo* (1969) i especialment el capítol "El delirio del imperialismo", és una exhaustiva exposició de com la política imperial europea, la *Weltpolitik* que es deia a Alemanya, s'explica, en gran mesura, per la peculiar situació política de cada país. L'autor interpreta l'imperialisme europeu de finals del segle XIX i principis del XX com una forma extrema de nacionalisme: als estats europeus ja no els era suficient jugar un paper merament continental, ambicionaven territoris a ultramar i una preponderància a nivell mundial. Aquest imperialisme nacionalista s'ha de diferenciar clarament del colonialisme europeu de segles anteriors, ja que sorgeix d'aquest nou corrent polític europeu i no buscava adquirir territoris per a l'explotació econòmica o per a la colonització sinó per millorar el seu estatus de potència europea a potència mundial.⁷⁷

Mommsen no nega la importància de les doctrines "civilitzadores" que es difongueren en l'Europa de 1885-1914, ni les pressions dels religiosos per a l'expansió de la fe, ni, sobretot, el factor econòmic com un actor secundari important en l'expansió a ultramar. No obstant, l'autor ens remarca que el pes de les inversions a l'estranger -especialment en els territoris adquirits més recentment, durant el període imperialista- és molt petit en comparació a la inversió domèstica i a la inversió en territoris colonials anteriors. Per tant, tot i que alguns empresaris pressionessin per a l'expansió a ultramar, amb els beneficis decreixents que senyalava Hobson com a principal motiu, els factors econòmics van contribuir a la intensificació de les passions imperialistes únicament quan estaven units a les expectatives i ambicions polítiques nacionalistes:

“...Las causas fundamentales del imperialismo se hallan precisamente en el nacionalismo de aquellas capas sociales que pasaron a un primer plano con el desarrollo de la sociedad industrial, y no en unas supuestas necesidades objetivas del capitalismo de apoderarse de mercados ultramarinos. [...] El imperio colonial ultramarino constituía para los contemporáneos más bien la condición de la grandeza nacional, y no tanto la base de prosperidad futura...”⁷⁸

El sorgiment de la idea imperial va obligar als partits liberals a reconsiderar els seus principis bàsics sobre la no-intervenció de l'Estat i les lleis del lliurecanvisme per començar a desviar-se vers una costosa política expansionista. Contràriament a l'opinió de Robinson i Gallagher, Mommsen considera que lord Rosebery (1847-1929) va transformar el liberalisme anglès en obertament imperialista, trencant amb la tradició anti-imperial que havia practicat Gladstone. L'imperialisme liberal es basava en factors emocionals de la superioritat dels britànics i en la unitat de la nació, tant a la metròpoli com a ultramar, seguint la ideologia imperialista de la historiografia liderada per John R. Seeley. Aquest posicionament però, era un element discordant en la ideologia liberal tradicional la qual cosa va provocar l'escissió dels

⁷⁷ W. MOMMSEN: *La Época del Imperialismo*, Siglo XXI, Madrid, 1978, pp. 10-11.

⁷⁸ W. MOMMSEN: *La Época del Imperialismo...*, p. 13-14.

partits en faccions enfrontades per aquesta qüestió. Homes dels sectors d'esquerres del partit liberal britànic, com el propi John A. Hobson, promouran un programa de reformes socials destinades a combatre l'auge del nacionalisme imperialista i atraure la massa proletària a la seva causa.

L'Europa de finals dels anys vuitanta del segle XIX marca, segons Mommsen, l'inici d'una profunda transformació en les relacions entre les potències europees. Tot i que, en molts casos, els polítics seguien entenent les relacions diplomàtiques en termes estrictament europeus, l'opinió pública estava cada cop més interessada en els esdeveniments d'ultramar. Al mateix temps, els grans problemes interns d'Europa perdien pes entre el gran públic encara que seguien tenint una importància cabdal, és el cas per exemple, de la qüestió del futur de l'imperi otomà, el tancament de l'estret del Bòsfor als vaixells de guerra o la reorganització dels Balcans. Europa es veia immersa en el pas del sistema d'Estats europeus a un sistema mundial. Malauradament, diu Mommsen, no existia, en el període 1885-1906, un sistema universal d'Estats que garantís una evolució pacífica a Europa i a la resta del món a través d'un equilibri de forces com el que havia mantingut el sistema d'Estats europeu.⁷⁹ Un equilibri de forces que seguia essent una de les principals preocupacions dels polítics europeus, mantenir-lo, o modificar-lo, únicament, per afavorir el seu propi bloc d'aliances.

L'activació de les adquisicions colonials, especialment a partir de 1890, va extrapol·lar les tensions europees a ultramar, la qual cosa va provocar que tensions sorgides entre dues potències per un territori africà o asiàtic, sovint de poca importància, tinguessin una gran repercussió en l'escena pública europea. Aquesta competència a ultramar va endurir les relacions entre les grans potències: Anglaterra, França, el Reich alemany, l'imperi Austro-hongarès i Rússia; però també va despertar les potències de segona fila, que també es van llançar a la carrera imperial per ocupar els territoris d'ultramar que encara restaven "lliures". Una carrera a la qual, a partir de 1894, s'hi van afegir Japó i els Estats Units. Al mateix moment que es produïa aquesta acceleració, es transformava el caràcter de la dominació colonial. Impulsades per un nacionalisme que havia desembocat en l'imperialisme, les potències europees van començar a perseguir sistemàticament l'adquisició de nous territoris colonials i a recolzar amb capital propi la conquesta i penetració econòmica als països subdesenvolupats. Fins llavors, havien estat les empreses privades les qui havien pres la iniciativa expansionista, ara, per contra, ho feia l'estat. La forma tradicional de dominació també es va modificar passant del domini colonial, a partir d'alguns punts a la costa, a una lluita per l'adquisició del continent interior, juntament amb la necessitat de delimitar clarament les fronteres dels diferents territoris. Per aquest motiu, ja no era vàlid el pacte amb les tribus natives, ara eren necessàries llargues i dures negociacions amb les potències rivals per tal de legitimar els propis territoris. Aquesta competència portarà en diverses ocasions a crisis que duran Europa a

⁷⁹ Mommsen fa una referència aquí a la creació, després de la Segona Guerra Mundial, de l'Organització de les Nacions Unides que tenia com a principal objectiu la mediació en els conflictes d'abast internacional i proporcionar una institució oficial per a les relacions diplomàtiques entre els països.

apropar-se perillosament a l'esclat d'una guerra general.⁸⁰

W. Mommsen publicarà també, passats uns anys, un recull de les principals teories desenvolupades al llarg del segle XX: *Theories of imperialism* (1977), on reconeixerà que, a partir de 1970, rebrà una gran quantitat de noves idees en els seminaris de les Universitats d'Amsterdam i Düsseldorf i del St. Antony's College d'Oxford, així com també una gran influència de les converses amb Ronald Robinson. Mommsen modificarà en gran part el seu pensament en l'aspecte de l'imperialisme considerant necessària:

“...A modern theory which gives due weight to the periphery, while recognizing that its so-called crises were themselves the result of informal European penetration, is better able to comprehend the phenomena of third-world underdevelopment without necessarily subscribing to the tautologies of neo-Marxist theory...”⁸¹

2.3. Reinterpretació de l'imperialisme econòmic

La interpretació econòmica de l'imperialisme havia quedat en segon terme pels estudis de Robinson, Gallagher i Fieldhouse, especialment, pel fet de relativitzar el pes econòmic del continent africà i per considerar la intervenció anomenada "imperial" un factor necessari únicament quan els governs locals no eren prou eficients com per a garantir els interessos britànics, cas en que eren substituïts per l'estructura administrativa de la metròpoli. Malgrat això, l'historiador marxista **Eric J. Hobsbawm** (1917-2012) reprendrà la visió de l'imperialisme com un fet que cal mirar des d'una perspectiva econòmica.

En primer lloc, en la seva obra *Industria e Imperio* (1969), Hobsbawm analitza la història econòmica de Gran Bretanya i explica com aquest país va edificar l'economia mundial, esdevenint, primerament, l'únic estat d'importacions i exportacions massives, l'únic taller del món, l'únic inversor estranger i l'únic poder imperialista, això és, amb política mundial pròpia. Aquesta eclosió precoç li va permetre esdevenir, gradualment, l'agència d'intercanvi econòmic entre els països desenvolupats i els endarrerits. Les transferències internacionals de capital i de béns de consum passaven sobretot per mans i institucions britàniques, les transportaven vaixells anglesos intercontinentals i es calculaven en lliura esterlina. Aquest desenvolupament, a imatge i semblança de la Gran Bretanya, va provocar, segons Hobsbawm, que el sistema mundial esdevingués un sistema únic d'intercanvis lliures.⁸² Malgrat aquests incisos respecte el paper de Gran Bretanya en l'economia mundial, Hobsbawm adverteix que no vol analitzar: "...aquel vasto "imperio" formal o informal sobre el que durante tanto tiempo se han apoyado sus fortunas...", sinó la història econòmica de la Gran Bretanya, amb la qual cosa les referències al món exterior seran

⁸⁰ W. MOMMSEN: *La Época del Imperialismo...*, pp. 138-139.

⁸¹ W. MOMMSEN: *Theories of Imperialism*, Weidenfeld and Nicolson, Londres, 1981, p. 143.

⁸² E. J. HOBSBAWM: *Industria e Imperio*, Ariel, Barcelona, 1988, p. 14.

només marginals, en la mesura que afecten l'economia domèstica britànica.⁸³ Al marge de l'obra que es refereix a Gran Bretanya, Hobsbawm escriurà un estudi sobre el període de 1875 a 1914 dins la tetralogia iniciada amb *La era de la Revolució 1789-1848* (1962), per a la comprensió dels segles XIX i XX.

En *La era del Imperio 1875-1914* (1987), l'historiador britànic veu l'imperialisme que s'inicià a partir de 1875 com una nova fase del desenvolupament capitalista, seguint, en part, la línia de Lenin. A més, afirma que la divisió del món el 1890 tenia una dimensió clarament econòmica i que, per tant, es pot establir una connexió d'aquest caire entre el desenvolupament econòmic del nucli capitalista i la seva expansió a la perifèria. De fet, per Hobsbawm el que es produeix és una intensificació d'aquest procés al llarg del segle XIX, això és:

“...la creación de una economía global, que penetró de forma progresiva en los rincones más remotos del mundo, con un tejido cada vez más denso de transacciones económicas, comunicaciones y movimiento de productos, dinero y seres humanos que vinculaba a los países desarrollados entre sí y con el mundo subdesarrollado (...) De no haber sido por estos condicionamientos, no habría existido una razón especial por la que los Estados europeos hubieran demostrado el menor interés, por ejemplo, por la cuenca del Congo...”⁸⁴

Cal destacar, segons l'autor, que, malgrat que el pes econòmic del continent africà s'ha intentat relativitzar, el sector industrial europeu reclamava petroli, cautxú i coure, elements que es trobaven a l'Orient mitjà, el Congo, Zaire i Zàmbia. Tampoc no es pot oblidar la riquesa en or i diamants a Sud-àfrica, un factor que seria decisiu en la intervenció britànica al país i que justificaria, entre d'altres, la construcció del ferrocarril. Tots aquests fets no transformaven les economies europees, però sí les colònies d'arreu del món que esdevenien llurs complements (especialment de la britànica) especialitzant-se en un o dos productes bàsics per a l'exportació al mercat mundial. Això naturalment, feia que ni els governs locals ni els de les respectives metròpolis tinguessin especial interès en la industrialització colonial, ja que no interessava competir amb Europa, sinó complementar-la. L'impacte econòmic que va suposar l'imperialisme per a les noves economies colonials també es manifestava en la dependència comercial d'aquestes respecte de les metròpolis. Pràcticament totes les importacions i exportacions de qualsevol zona de l'Àfrica subsahariana procedia o es dirigia a un nombre molt reduït de metròpolis occidentals, però, per contra, el comerç metropolità amb Àfrica, Àsia i Oceania seguia essent molt poc important. La majoria del comerç, tant d'exportació com d'importació, -el 80% al llarg de tot el segle XIX- es va realitzar entre països desenvolupats. De fet, per Hobsbawm, l'economia més dependent del seu imperi era sens dubte la britànica, la seva supremacia sempre ha necessitat d'una relació especial amb els mercats i font de matèries primeres, així com d'un accés privilegiat als mercats per a la seva indústria, que mai ha destacat per ser molt competitiva.⁸⁵

⁸³ E. J. HOBSBAWM: *Industria e Imperio...*, p. 19.

⁸⁴ E. J. HOBSBAWM: *La era del imperio (1875-1914)*, Labor, Barcelona, 1989, p. 62.

⁸⁵ E. J. HOBSBAWM: *La era del imperio...*, p. 74.

Malgrat tot, que l'economia africana tingués, posteriorment, importància en el mercat mundial no explica la intensificació de presència i control europeu que es produí durant les últimes dècades del segle XIX. Després de descartar l'explicació de la pressió del capital de Hobson, ja que el flux massiu d'inversió exterior anava a parar sobretot a les antigues colònies de població blanca, Hobsbawm creu que l'argument més general i de més pes per a l'expansió imperial és: “...*la convicción de que el problema de la «superproducción» del período de la gran depresión podía solucionarse a través de un gran impulso exportador...*”⁸⁶ Aquesta crisi de sobreproducció havia fet evident a Gran Bretanya la necessitat de disposar d'uns mercats segurs i fàcilment controlables segons els interessos de la metròpoli. Passada la crisi, la conseqüència lògica era l'ocupació d'aquelles zones sense explotar, bàsicament la Xina i el continent africà. Així doncs, Hobsbawm conclou que el factor fonamental és d'ordre econòmic. Durant la crisi finisecular, diverses potències industrials europees havien experimentat la necessitat de nous mercats. Aquestes potències anaren a la seva recerca amb l'ideal del lliurecanvisme, quan eren prou forts per competir amb els seus contrincants europeus, o amb el control directe, quan no ho eren, situant les empreses nacionals en condició de monopoli o de clar avantatge respecte les estrangeres. En conclusió, l'imperialisme era:

“...el producto de una época de competitividad entre economías nacionales capitalistas e industriales rivales que era nueva y que se vio intensificada por las presiones para asegurar y salvaguardar mercados en un período de incertidumbre económica...”⁸⁷

Establert aquest origen, es fa difícil separar els motius econòmics dels estratègics en cadascuna de les adquisicions colonials, diferenciar quines tenien un pes econòmic específic i quines eren necessàries per a mantenir l'accés a aquestes regions terrestres i marítimes. Naturalment, també hi jugava un paper clau la rivalitat europea, la diplomàcia del continent sempre s'havia preocupat de l'equilibri de forces, és a dir, que un o altre país no esdevingués excessivament predominant. La repartició colonial i l'aixecament d'estructures imperials estaven destinades a evitar que una porció excessiva dels nous territoris anés a parar a unes úniques mans i, en la mateixa línia, l'adquisició i domini del major nombre de territoris esdevenia un símbol d'estatus en l'Europa “civilitzada”. Un episodi econòmic -la crisi de sobreproducció- i un intent de solucionar-ho -la recerca de nous mercats- havien estat l'origen de l'expansió imperial, especialment la britànica, però la rivalitat entre nacions havia fet que l'imperialisme es “posés de moda” a l'Europa d'aquell temps.⁸⁸

Hobsbawm utilitza la seva argumentació econòmica per refutar les teories de Robison i Gallagher, que analitzaven l'expansió imperial de finals del segle XIX des d'un punt de vista estratègic, per al manteniment dels territoris adquirits anteriorment que eren realment importants econòmicament.

⁸⁶ E. J. HOBBSAWM: *La era del imperio...*, p. 66.

⁸⁷ E. J. HOBBSAWM: *La era del imperio...*, p. 73.

⁸⁸ E. J. HOBBSAWM: *La era del Imperio...*, p. 67.

Reproduïm aquí els punts més importants de la crítica de Hobsbawm:

“...algunos historiadores han intentado explicar el imperialismo teniendo en cuenta factores fundamentalmente estratégicos. Han pretendido explicar la expansión británica en África como consecuencia de la necesidad de defender de posibles amenazas las rutas hacia la India y sus glaciés marítimos y terrestres. [...] Pero estos argumentos no eximen de un análisis económico del imperialismo. En primer lugar, subestiman el incentivo económico presente en la ocupación de algunos territorios africanos, siendo en este sentido el caso más claro el de Suráfrica. [...] En segundo lugar, ignoran el hecho de que la India era la «joya más radiante de la corona imperial» y la pieza esencial de la estrategia británica global, precisamente por su gran importancia para la economía británica. [...] En tercer lugar, la desintegración de gobiernos indígenas locales, que en ocasiones llevó a los europeos a establecer el control directo sobre unas zonas que anteriormente no se habían ocupado de administrar, se debió al hecho de que las estructuras locales se habían visto socavadas por la penetración económica. Finalmente, no se sostiene el intento de demostrar que no hay nada en el desarrollo interno del capitalismo occidental en el decenio de 1880 que explique la redivisión territorial del mundo, pues el capitalismo mundial era muy diferente en ese período del del decenio de 1860. Estaba constituido ahora por una pluralidad de «economías nacionales» rivales, que se «protegían» unas de otras...”⁸⁹

Per últim, l'autor menciona com la doctrina imperialista va ésser usada com a arma política en les societats europees. L'«imperialisme social» va ser una estratègia per a relaxar el descontentament intern a través de reformes socials i econòmiques -tot i que, per Hobsbawm, l'expansió colonial no va tenir efecte en la vida proletària de les metròpolis- i, sobretot, mitjançant la identificació amb l'Estat i la nació imperial que donava justificació i legitimitat al sistema social i polític que representava l'Estat en qüestió.⁹⁰

En resum, Hobsbawm opina que la teoria marxista-leninista és correcta a l'hora d'entendre el colonialisme modern com una “nova fase” del capitalisme, però que magnifica excessivament la importància econòmica de l'expansió finisecular. Com ja hem dit, l'origen de l'expansió sí que és la recerca de mercats, però el fenomen nou del període posterior a 1875 té unes característiques més relacionades amb la competència entre potències europees pel repartiment mundial més que no pas en problemes o interessos econòmics concrets.

2.4. La jerarquia dels interessos

Henri L. Wesseling (1937-) en el seu llibre *Divide y vencerás* (1991), centra la seva anàlisi en la partició d'Àfrica, en com, en molts casos, el domini d'un territori per una metròpoli europea no depenia del seu control efectiu, sinó dels pactes i el reconeixement de les altres potències del continent. L'organització de l'Àfrica per tractats⁹¹ va establir unes fronteres al continent que segueixen vigents en l'actualitat i que, com diu l'autor, constitueixen l'aspecte més permanent de l'imperialisme europeu a l'Àfrica. Wesseling

⁸⁹ E. J. HOBSBAWM: *La era del Imperio...*, p. 68-69.

⁹⁰ E. J. HOBSBAWM: *La era del Imperio...*, p. 70.

⁹¹ Wesseling es refereix a l'obra clàssica de Sir Edward Hertslet *The map of Africa by Treaty* (1909). H. WESSELING: *Divide y vencerás*, Península, Barcelona, 1999, p. 22

conclou, entre d'altres coses, que aquests tractats representen un dels fets més característics del repartiment africà:

“...En Europa, primero se conquistaba, y luego se reflejaba el resultado en el mapa. En África, primero se dibujaba el mapa, y luego ya se veía lo que se tenía que hacer...”⁹²

El més rellevant de l'estudi és la importància que atribueix a les motivacions de les persones, europees i africanes, és a dir, un enfocament centrat en l'individu concret per sobre del grup.⁹³ Per aquest motiu, en el llibre s'intercalen capítols referents a països europeus amb capítols referents a països africans cadascun tractats des d'una perspectiva general però també des del punt de vista d'un líder concret, ja sigui Mohamed Alí (1769-1849), Leopold II (1835-1909), Otto von Bismarck (1815-1898), Jules Ferry (1832-1893), Lord Salisbury (1830-1903) o Sayyid Said (1791-1856).

En l'aspecte referent a l'imperialisme britànic, Wesseling segueix en part les teories de Robinson i Gallagher, no obstant hi afegeix un aspecte intern de la pròpia Gran Bretanya: “...entre 1815 y 1890, más de doce millones de británicos abandonaron las islas para conquistar y poblar nuevos mundos...”⁹⁴ Aquesta expansió britànica es basava en un creixement constant de la població, una economia dinàmica, pau social i un sistema econòmic i polític estable, és a dir, l'imperialisme de Gran Bretanya s'explica en part pel seu dinamisme intern. Tot i així, aquest dinamisme es pot interpretar a la inversa. Molts països consideraven que l'Imperi era la causa real de l'estabilitat social i política britànica i que, per tant, era un exemple a seguir:

“...La élite política y social se legitimaba a través de la lenta incorporación de nuevos grupos y ensanchando el mundo político por medio de una paulatina ampliación del derecho al sufragio. Por todo ello, Inglaterra era el ejemplo de una evolución gradual, de un cambio continuo, bajo la dirección de una élite iluminada que conservaba sus privilegios de forma no demasiado ruda...”⁹⁵

L'expressió més clara de l'expansionisme peculiar de Gran Bretanya és que els britànics no realitzaren una expansió política, com feia França, o econòmica, com feia Alemanya, sinó que hi participava la societat en conjunt. Per aquest motiu, en un principi, el control polític fou innecessari, perquè Gran Bretanya, pel fet de ser el primer imperialisme modern, tenia unes característiques diferents i una preeminència a nivell internacional poc discutida. Si volem entendre l'imperialisme de finals del segle XIX naturalment ens fixarem primer de tot en l'exemple anglès, però hem de tenir en compte que el principal canvi que es produeix entre les dues fases d'expansió imperial britànica al llarg d'aquest segle - victoriana central i tardo-victoriana - no és d'origen intern, sinó extern, pel sorgiment de rivals que van fer necessari variar les estratègies d'expansió:

⁹² H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 444.

⁹³ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, pp. 22-24.

⁹⁴ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 52.

⁹⁵ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 53.

“...La sociedad inglesa era la más dinámica del siglo XIX, por lo menos hasta el último cuarto de siglo. La expansión de ultramar era una consecuencia lógica, y se manifestó bajo muchas y variadas formas: emigración y colonización, comercio e inversiones ultramarinas, transmisión de cultura y religión, y establecimiento de puntos de apoyo marítimos. El imperialismo como imposición de la autoridad política sobre pueblos desconocidos era sólo un aspecto más de la expansión, y ni siquiera el más relevante o duradero. El hecho de que esta modalidad fuera elegida con mayor frecuencia que antes en los últimos decenios del siglo XIX, no fue debido a un cambio en la política británica. Era debido a los cambios producidos en la situación internacional...”⁹⁶

Malgrat seguir els preceptes de Robinson i Gallagher, Wesseling no s'està de matisar que sí que es produïren alguns canvis en l'escenari imperial britànic en l'època tardo-victoriana. Polítics com Benjamin Disraeli (1804-1881) van transformar el seu discurs, en un primer moment considerant les colònies un mal necessari o un accident de la política, per després, uns anys més tard, enaltir l'Imperi pronunciant grans discursos dirigits a la població o nombrant la reina Victòria emperadriu de l'Índia. En aquest mateix sentit, escriptors i historiadors britànics van iniciar un moviment pro-colonial i van crear un cos teòric decidit a constituir una veritable ideologia de l'imperialisme britànic.

Wesseling considera també Egipte com una peça clau dins l'inici del repartiment d'Àfrica. Les ambicions de França en l'àmbit africà ja s'havien manifestat en l'ocupació de Tunísia (1881), realitzada després que el govern tunisià sol·licités grans préstecs als francesos i que Anglaterra li oferís aquest territori en contrapartida a la cessió de Xipre, sempre amb el vistiplau del canceller Bismarck (1815-1898). La crisi egípcia va portar a que la possibilitat d'una intervenció francesa arrossegés una ocupació anglesa. Ambdues potències volien evitar que el país del Canal de Suez esdevingués zona d'influència exclusiva de l'altra i, per tant, van iniciar una intervenció conjunta, no obstant la situació política de França va canviar, deixant Gran Bretanya sola davant l'ocupació. Els britànics preferien un Egipte independent sota control informal anglès, sempre i quan es garantissin les condicions de calma, ordre i seguretat, condicions que mai no es van complir. El posterior desenvolupament del control directe britànic esdevingué l'exemple paradigmàtic sobre com s'hauria de dur a terme la repartició africana: acords multilaterals entre potències, control mixt de les finances de les colònies, posicions i canvis de govern en les polítiques internes europees, equilibris i reequilibris de forces.

Gran Bretanya esdevingué així: “...*prisionera de Egipto...*” un “captiveri” que s'allargaria de 1882 fins a 1951. Egipte va determinar en quines condicions i amb quins mecanismes es duria a terme la partició d'Àfrica, però no en va ser la causa determinant i necessària, simplement fou el tret de sortida en el qual un bon nombre de països europeus es llençarien a la recerca d'un tros de pastís que ja feia dècades que despertava l'interès de la diplomàcia europea.⁹⁷ Aquesta recerca desesperada d'una porció de “prestigi” transformaria les antigues normes diplomàtiques respecte les qüestions colonials. La importància

⁹⁶ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 56.

⁹⁷ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 95.

estratègica d'Egipte i del Canal va ésser transformada a finals del segle XIX per una política de prestigi on hi entraven en joc també les emocions i els sentiments nacionalistes de l'opinió pública europea, cosa que feia inviablable un intercanvi d'índole similar al que s'havia produït entre França i Anglaterra respecte Tunísia i Xipre, ara les opcions eren: o tot o res:

“...El enfrentamiento anglo-francés en Fachoda, la Guerra de los Boers poco después, y la crisis de Marruecos entre Francia y Alemania ya no eran escaramuzas en un teatro apartado de la alta política, sino confrontaciones en toda regla en las que se disputaba la posición de las mismas grandes potencias. El Nilo, El Cabo y Tánger no eran sólo conflictos de intereses, sino también de emociones...”⁹⁸

El conflicte sud-africà d'altra banda, sí que tingué unes característiques marcadament econòmiques. El sud d'Àfrica és una regió única dins el colonialisme del continent. Allí la implantació de població blanca fou important, encara que sense arribar a esdevenir majoritària, com desitjava Cecil Rhodes, amb l'esperança de fundar-hi nous Canadà, Austràlia o Nova Zelanda. L'expansió de la nova colònia sud-africana va desplaçar el centre del territori de la colònia anglesa de Ciutat del Cap a Johannesburg la qual cosa va posar en entredit la posició dominant anglesa en aquella zona. Amb el descobriment d'or l'aspecte econòmic va passar a un primer pla, superant l'àmbit estratègic del domini de la ruta vers Orient vorejant l'Àfrica. Gran Bretanya tenia grans interessos econòmics en aquella regió i no podia perdre-hi la seva influència:

“...La guerra fue el resultado de una opción escogida por Inglaterra: las repúblicas boers, de alguna manera, más tarde o más temprano, por las buenas o por las malas, debían incorporarse al Imperio británico...”⁹⁹

Per últim, Wesseling aporta una interessant reflexió entorn a la recerca dels motius que van moure els europeus cap a Àfrica. Per l'autor, existeixen una multiplicitat d'objectius que adquireixen pesos diferents en funció de cada cas concret. Exemplifica que la crisi a Egipte estava motivada pel control del Canal de Suez, pels drets dels accionistes i els contribuents britànics i per salvar l'amistat amb França. En canvi, Fashoda demostra com la importància estratègica del Sudan valia una crisi amb França i un elevat cost per als contribuents. Tots els factors esmentats existien en ambdós casos, però la jerarquia d'interessos determinava una línia d'actuació o una altra, la qual cosa fa realment inútil la recerca d'un únic objectiu globalitzador que expliqui totes les intervencions imperials. Per aquest motiu, el llibre de Wesseling és un estudi detallat i particular dels conflictes més importants pel repartiment d'Àfrica i les actituds dels diferents dirigents respecte a aquests fets.¹⁰⁰

Els objectius però, no són sempre fàcils de relacionar amb les causes. Quan Ferry va intervenir a Tunísia o Gladstone a Egipte no sabien que aquests esdeveniments tindrien una influència decisiva en la partició d'Àfrica. Una de les causes bàsiques és, per Wesseling, el fet que Àfrica es va veure finalment

⁹⁸ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 315.

⁹⁹ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 405.

¹⁰⁰ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, p. 448.

involucrada en l'estratègia mundial europea. Seguint la línia de Robinson i Gallagher, opina que el continent tenia poc pes en relació a Amèrica i Àsia i el preu de l'expansió no compensava el benefici que se n'extreia. El desenvolupament tècnic i militar en molts àmbits i la manca d'altres territoris per conquerir va impulsar el repartiment. Un altre aspecte rellevant és el sorgiment de competència al potencial industrial britànic. Anglaterra havia esdevingut l'única potència amb la capacitat de dur a terme una política mundial des de Napoleó tot i que; a partir de 1870 aquest escenari va canviar amb la incorporació de França, Alemanya, Itàlia i Leopold II a la carrera africana. Naturalment, Wesseling també considera centrals les peculiaritats de la política interna de cadascuna de les potències europees i les crisis dels governs locals africans. En última instància, l'autor creu que tots aquests processos tenen un element en comú: la cada cop més creixent interconnexió de l'economia mundial, un procés intensificat de manera considerable a partir de la Revolució Industrial anglesa: “...puede calificarse la Revolución Industrial como la prima causa del imperialismo.”¹⁰¹

2.5. «Revisionisme» imperial britànic

Al llarg del segle XX, el debat historiogràfic entorn de l'imperialisme i, en concret, de l'Imperi britànic ha estat marcat per l'emfasització de les motivacions econòmiques i polítiques vistes des d'una connotació negativa. El domini britànic sobre els pobles africans, el control informal a Amèrica Llatina o el govern directe de l'Índia s'han tractat sovint des d'una perspectiva de subjugació i coerció, mostrant un llegat de: “...racismo, discriminación racial, xenofobia y formas conexas de intolerancia...”¹⁰² **Niall Ferguson** (1964-) és un dels màxims exponents actuals del revisionisme imperial britànic. Des d'una perspectiva polèmica i provocadora, Ferguson defensa a *El imperio británico* (2003) que aquest ha estat l'organització que més ha estès les normes occidentals de llei, ordre, govern i lliure-comerç per tot el món i que, per tant, ha potenciat de manera decisiva el benestar global.¹⁰³

Per tal d'entendre els arguments de Ferguson, hem de tenir en compte que la seva perspectiva política influencia, en gran part, els seus arguments. Certament, com en la majoria dels autors, però la seva visió de l'ordre econòmic capitalista fa el seu estudi peculiar i contraposat als que hem vist fins ara. Des del marxisme i Hobson fins a Hobsbawm i Wesseling passant per Robinson i Gallagher, tots els autors mostraven reserves vers l'expansió imperial, n'analitzaven les causes, les conseqüències i els objectius i, sobretot, intentaven explicar com aquest procés havia contribuït a l'evolució capitalista. Un sistema que, segons la majoria d'aquestes visions, calia reformar o substituir ja que havia incrementat la diferència entre el centre i la perifèria:

“...la investigación histórica demuestra que el subdesarrollo contemporáneo es en

¹⁰¹ H. WESSELING: *Divide y vencerás...*, pp. 449-453.

¹⁰² N. FERGUSON: *El imperio británico*, Debate, Barcelona, 2005, p. 34, citant la “Declaración de la Conferencia contra el Racismo, la Discriminación Racial, la Xenofobia y las Formas conexas de Intolerancia”, Durban, 2001.

¹⁰³ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, pp. 28-29.

gran medida el producto histórico de las relaciones económicas y de otro tipo, pasadas y actuales, que mantuvo y mantiene el país satélite subdesarrollado con los países metropolitanos ahora desarrollados. Además, estas relaciones son una parte esencial de la estructura y desarrollo del sistema capitalista en su totalidad a escala mundial...”¹⁰⁴

Quan llegim Ferguson, la connotació del terme “sistema capitalista” és diferent, és positiva si l'entendem des del punt de vista d'un sistema on el lliurecanvisme està emparat per un marc legal a l'estil occidental. ¿Com es va difondre aquest marc legal a la resta del món? En alguns casos -com Japó- per imitació voluntària, però, en la majoria, explica Ferguson per “...*la intergración de la economía mundial en las décadas anteriores a 1914...*”, una globalització possible pel resultat de la coerció que exercí Gran Bretanya com a potència dominant favorable a la difusió del lliure-comerç:¹⁰⁵

“...el imperio británico actuó como una agencia para imponer el libre mercado, el imperio de la ley, la protección al inversor y un gobierno relativamente honesto en aproximadamente una cuarta parte del mundo [...] el imperio potenciaba el bienestar global, es decir, que fue positivo...”¹⁰⁶

L'interès de Gran Bretanya era doncs l'expansió d'unes condicions favorables per al lliure-comerç. Gran Bretanya era, el 1615, econòmicament irrellevant, una potència de segona fila i estava políticament fracturada. Dos-cents anys després havia adquirit l'imperi més gran del món. Com s'havia iniciat aquest procés? Ferguson proposa una anàlisi des de la perspectiva històrica.

Un dels primers factors a tenir en compte és la imitació, la competència i l'enveja vers l'imperi espanyol. Anglaterra buscava un “Potosí” que li permetés extreure or i plata, l'element de poder considerat fonamental en l'època del mercantilisme; però les seves expedicions no van tenir èxit. La pirateria, primer espontània i després legalitzada i estatal, va esdevenir la manera de fer la guerra amb Espanya amb un pressupost baix i, sobretot, una manera de robar l'or espanyol.¹⁰⁷ Aquest saqueig dels britànics no va ensorrar l'imperi espanyol, però els corsaris van invertir les seves fortunes en l'explotació de territoris d'ultramar que els concedia la corona: “...*El imperio había comenzado con el robo de oro y progresó con el cultivo de caña de azúcar...*” El progrés d'alguns d'aquests pirates de l'estat els va transformar en els encarregats de governar les colònies, una transició de la pirateria al poder polític que és clau per explicar l'auge posterior britànic.¹⁰⁸

Les importacions de sucre, cafè i tabac van estimular el consum intern anglès, al mateix temps que les vendes d'aquests productes al continent europeu els van permetre iniciar la revolució tèxtil. Aquestes importacions foren imitades pels rivals europeus, amb la qual cosa fou necessària la protecció estatal del

¹⁰⁴ A. GUNDER FRANK: “El desarrollo del subdesarrollo”, *Monthly Review*, Selecciones en castellano, N. 4, Setembre 2005 (1966), p. 146.

¹⁰⁵ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, pp. 26-27.

¹⁰⁶ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 28.

¹⁰⁷ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, pp. 38.

¹⁰⁸ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, pp. 47-48.

comerç: “...La globalización debía hacerse con navíos provistos de cañones...”¹⁰⁹ La lluita pel predomini al comerç asiàtic fou una lluita europea, el poder a la Índia, el Gran Mogol, els considerava actors secundaris a qui concedia permís per al comerç. No obstant, a partir de 1740, el Gran Mogol perdia poder dins el seu imperi. Les lluites internes pel predomini de la Índia tenien semblança amb la lluita pel domini de l'Europa dels Habsburg durant el segle XVII. Hi havia però, una diferència fonamental, en el cas europeu el vencedor, fos qui fos, seria una potència europea; però quan les diferents faccions índies començaren la lluita, els actors europeus també hi participaren i una d'aquestes potències també podia sortir vencedora.¹¹⁰

El domini asiàtic es va decidir entre dues potències, França i Anglaterra, en la guerra dels Set Anys (1756-1763) que els britànics van guanyar amb la seva supremacia naval però, sobretot, gràcies a la utilització de mecanismes financers com el deute públic.¹¹¹ Aquesta guerra determinava el control dels britànics sobre l'Índia, cosa que els hi va permetre disposar d'un gran mercat per al seu comerç:

“...Primero piratas, luego mercaderes, y ahora los británicos eran los gobernantes de millones de personas en ultramar, y no solo en la India. Gracias a una combinación de poderío naval y financiero se habían convertido en los vencedores de la carrera europea por el imperio. Lo que había comenzado como una propuesta de negocios se había convertido en un asunto de Estado...”¹¹²

Aquesta preponderància anglesa es mantindria també durant el repartiment d'Àfrica, del qual Gran Bretanya esdevindria l'àrbitre i major beneficiari. Finalment, Ferguson conclou que:

“...nadie puede afirmar que el historial del imperio británico es intachable. [...] Sin embargo el imperio del siglo XIX promovió el libre comercio, el libre movimiento de capital y, con la abolición de la esclavitud, el trabajo libre. Invirtió inmensas sumas de dinero en desarrollar una red global de comunicaciones modernas. Propagó e hizo acatar la ley británica en vastas áreas de planeta (...) mantuvo una paz global que no se ha igualado desde entonces. En el siglo XX justificó de sobra su existencia, pues las alternativas al dominio británico representadas por el imperio alemán y el japonés eran a todas luces mucho peores...”¹¹³

2.6. Nacionalisme i imperialisme, dos fenòmens globals

La relació establerta entre el nacionalisme i l'imperialisme ha estat una explicació molt emprada per la historiografia. S'ha pogut comprova en aquest mateix treball, com Wolfgang Mommsen considerava que l'auge del nacionalisme extrem europeu havia intensificat la competència entre estats, duent a una lluita a nivell internacional on els nous estrats dominants en les societats europees eren clars defensors de la grandesa nacional. No obstant, l'estudi de la història extra-europea, a finals del segle XX i inicis del segle

¹⁰⁹ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 53.

¹¹⁰ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, pp. 63-66.

¹¹¹ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 71. A partir de la revolució de 1688, la fusió política d'Anglaterra i Holanda va proporcionar als britànics una sèrie d'institucions i d'instruments financers que els holandesos havien descobert. La capacitat que adquirir el govern de contraure préstecs a través del deute públic va permetre afrontar projectes de gran envergadura. N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 59.

¹¹² N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 75.

¹¹³ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 411.

XXI, ha potenciat una visió menys euro-cèntrica dels processos de canvi mundial. **Christopher A. Bayly** (1945-), deixeble de John Gallagher, exposa a *El nacimiento del mundo moderno (1780-1914)* (2004) diferents temes característics dels segles XVIII, XIX i XX -la fi de l'Àntic Règim, les revolucions, la industrialització...- des d'una perspectiva global i no pas només europea.

En l'aspecte del sorgiment del nacionalisme i, en particular, de la intensificació del mateix a finals de segle XIX, Bayly considera que es tracta d'un fenomen global que sorgeix de manera simultània en zones d'Àsia, Àfrica i Amèrica i no pas, únicament, a Europa. L'autor argumenta que els líders de les societats de tot el món -europeus, però també a Vietnam, Corea, Japó i Etiòpia- van transformar, a poc a poc, els antics sentiments patriòtics territorials en un concepte de nacionalitat més agressiu i exclouent. Aquests processos van sorgir sobretot, per les pressions de la guerra, cada cop amb caràcter més internacional; els canvis econòmics, per la intensificació del comerç i la creació d'un sistema econòmic mundial, i finalment; el desenvolupament de les comunicacions, que permetien l'intercanvi d'idees i que cada zona del món prengué consciència del seu particularisme nacional i cultural. El sorgiment d'aquest nacionalisme primerenc anava lligat sovint a una regió cultural o econòmica i a l'existència d'un Estat; tot i així alguns d'aquests nacionalismes van sorgir com a reacció als grans sistemes polítics multi-ètnics. Posteriorment, algunes zones d'Euràsia i el nord d'Àfrica van desenvolupar ràpidament un sentiment nacional, en particular a partir de 1860, com a resposta a les guerres internacionals i el colonialisme. Aquest fou el cas de moltes regions no europees pressionades per l'imperialisme modern.¹¹⁴ La construcció dels diferents nacionalismes és, segons Bayly, el clar precursor del moviment imperial de finals del segle XIX:

“...El auge de un nacionalismo excluyente y ambicioso que utilizaba los poderes del nuevo Estado más intervencionista fue la fuerza principal que impulsó tanto el nuevo imperialismo como el endurecimiento de las fronteras entre la mayoría y las supuestas poblaciones «étnicas» en todo el mundo. Como consecuencia de las guerras, rebeliones y conflictos internacionales de mediados de siglo [XIX], el nacionalismo se hizo más competitivo y más definido. [...] En Europa, la aparición de dos nuevas naciones-estado, Alemania e Italia, y la humillación de otras dos, Francia y la Austria alemana, llevó al continente a competir diplomática y militarmente tanto dentro como fuera de sus fronteras. La unificación de Japón, un gobierno más enérgico por parte de Gran Bretaña en el sur de Asia y una ofensiva europea en Oriente Medio crearon nuevos nacionalismos entre las élites y los comerciantes de Asia y África. A su vez, éstos desplegaron nuevos tipos de propaganda para reclamar su independencia a los gobiernos coloniales. El imperialismo y el nacionalismo reaccionaron uno ante el otro y se repartieron el mundo y sus pueblos.¹¹⁵

El repartiment d'Àfrica doncs, va ser una mostra de la competició entre els diferents governs nacionals per avançar-se als seus rivals que podien donar beneficis econòmics i estratègics en un futur. No eren, com defensaven les teories de l'imperialisme econòmic, els grans capitalistes internacionals els que

¹¹⁴ C. A. BAYLY: *El nacimiento del mundo moderno (1780-1914)*, Siglo XXI, Madrid, 2010, p. 243.

¹¹⁵ C. A. BAYLY: *El nacimiento del mundo...*, pp. 273-274.

impulsaven l'expansió a ultramar, sinó els governs nacionals que fomentaven els interessos comercials de la ciutadania i de les seves empreses nacionals per tal d'avançar-se a la competència forana. L'Europa del segle XIX era l'Europa dels Congressos on l'arbitri de Bismarck i la competència entre Gran Bretanya i França hi jugaven un paper fonamental.¹¹⁶

Les teories de Bayly, especialment aquesta concepció de com imperialisme i nacionalisme van reaccionar un front a l'altre, queden molt millor explicades gràcies a l'anàlisi que **Jane Burbank** (1944-) i **Frederick Cooper** (1947-) fan de l'imperi i la nació-estat com a organitzacions polítiques al seu recent llibre *Imperios* (2010). Wolfgang Mommsen i molts altres han considerat que el nacionalisme dut a l'extrem en nacions predominants possibilita l'expansió imperial. Pocs autors han negat que el nacionalisme va jugar un paper clau en l'imperialisme de finals del segle XIX, però també han estat pocs els qui han tingut en compte que el nacionalisme no només es va desenvolupar a Europa, i que molts pobles colonitzats o bé tenien un sentiment nacional precedent, o la dominació els va ajudar a desenvolupar-lo. Naturalment, un imperi europeu podia assimilar ètnies i cultures diferents i integrar-les amb facilitat, però resultava molt més difícil incorporar uns sentiments nacionals que eren manifestament excloents i que, en molts casos, cercaven un Estat que defensés i preservés la nació.¹¹⁷ Per tant, podem afirmar que, segons Bayly i Burbank i Cooper, l'auge del nacionalisme i, en conseqüència, de l'estat-nació va estimular la competència entre estats per la preponderància internacional, però al mateix temps, també va fer més difícil la dominació dels pobles:

“...Los imperios son grandes unidades políticas, son expansionistas o tienen nostalgia de expansión territorial, son gobiernos estatales que mantienen las diferencias y las jerarquías a medida que van incorporando otros pueblos. La nación-estado, en cambio, se basa en la idea de un único pueblo en un único territorio, y constituye una única unidad política. Proclama la unidad de su gente (...), mientras que el imperio-estado declara la desigualdad de un sinfín de pueblos. Uno y otro tipo de Estado son inclusivos (...), pero la nación-estado tiende a la homogeneización de la población que abarca sus fronteras, excluyendo a las demás, mientras que el imperio va más allá e impone, normalmente con métodos coercitivos, su poder sobre pueblos claramente distintos entre sí...”¹¹⁸

¹¹⁶ C. A. BAYLY: *El nacimiento del mundo...*, pp. 257-259.

¹¹⁷ C. A. BAYLY: *El nacimiento del mundo...*, p. 222.

¹¹⁸ J. BURBANK, F. COOPER: *Imperios*, Crítica, Barcelona, 2011, p. 23.

Conclusions

Hem vist, a través de l'exposició de diverses teories, com s'ha tractat la relació entre Europa i la resta del món a finals del segle XIX. Una relació marcada pel domini, la coerció, la violència i l'explotació econòmica, però també per l'expansió del lliure-comerç, la difusió de la cultura occidental, la formació de nous Estats i la creació d'un mercat i un sistema mundial. Segurament, hi ha qui creurà que uns aspectes justifiquen els altres i que l'imperi britànic i l'expansió europea de finals de segle han aportat grans beneficis al que avui en dia anomenem Primer Món.¹¹⁹ D'altres, per contra, veuran en l'imperialisme modern una forma d'expansió de, no només unes relacions de producció com deia Bukharin,¹²⁰ sinó d'un eixamplament del sistema més enllà de les possibilitats que tenia abans del segle XIX. Cal considerar que en l'Europa decimonònica s'estableix una rígida jerarquia de països definida pel poder econòmic i polític que se sustenta en societats polaritzades, estratificades i desiguals on l'accés a la distribució de la renda es limita a uns pocs beneficiats que n'acumulen la major part. L'expansió imperial suposava molt més que l'exportació d'aquesta divisió social del treball i molt més que una possible reorganització en l'equilibri de forces dels estats europeus, suposava un salt endavant del sistema capitalista per esdevenir mundial i predominant. Eliminava d'altres sistemes i implantava una divisió internacional del treball en la qual el continent europeu exercia un paper central en detriment de la resta del món, que passava a ocupar un paper perifèric.¹²¹

En aquest sistema-món capitalista, que deu tant a l'època imperial de finals del segle XIX, el continent africà esdevé l'exemple més nefast de com aquesta divisió internacional del treball -és a dir, la divisió del món en països, persones i territoris de primera, segona i tercera classe- mostra la seva cara més perversa permetent multitud de pèrdues humanes per falta d'accés a les necessitats més bàsiques. No reduïrem aquesta última expressió a una simple xifra, no hi ha voluntat de commoure ni de despertar sentiments de culpa, simplement, es vol mostrar que el sistema consolidat gràcies a aquella expansió no és, ni molt menys, satisfactori. Potser alguns pensaren, ingènument, que l'expansió europea permetria també l'expansió de la seva industrialització i, per tant, del seu "benestar".¹²² O que els països europeus tenien unes característiques úniques que els permetien disposar del món per "civilitzar-lo".¹²³ El cas és que aquest sistema és, per damunt de tot, una estructura o organització que potencia la desigualtat, l'explotació i la subjugació. Cal, per tant, estudiar-lo per canviar-lo però, sobretot, per despertar consciències i afavorir la contestació política.

¹¹⁹ N. FERGUSON: *El imperio británico...*, p. 28.

¹²⁰ N. L. BUKHARIN: *La economía mundial y el imperialismo*, Ruedo Ibérico, París, 1969, p. 105.

¹²¹ I. WALLERSTEIN: "El ascenso y futura decadencia del sistema mundo-capitalista: conceptos para un análisis comparativo", *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos*, Akal, Madrid, 2004, pp. 107-108.

¹²² Veure, per exemple, Walter W. ROSTOW (1916-2003) a *El proceso del crecimiento económico* (1952) o el mateix Niall FERGUSON a *El imperio británico* (2003).

¹²³ John Robert SEELEY a *The Expansion of England* (1883) defensa la superioritat de la raça britànica i la seva responsabilitat com a "civilitzador".

Bibliografía

- ARMITAGE, D.: *The Ideological origins of the British Empire*, Cambridge University Press, New York, 2000.
- BARNES, H. E.: *World Politics in Modern Civilisation*, Knopf, Nova York, 1930.
- BAUER, O.: *La cuestión de las nacionalidades y la socialdemocracia*, Siglo XXI, Mèxic, 1979 (1907).
- BAYLY, C. A.: *El nacimiento del mundo moderno 1780-1914. Connexiones y comparaciones globales*, Siglo XXI, Madrid, 2010 (2004).
- BÉDARIDA, F.: *La era victoriana*, Oikos-TaU, Barcelona, 1988.
- BRIGGS, A.: *Historia social de Inglaterra*, Alianza Editorial, Madrid, 1994.
- BUKHARIN, N. I.: *La economía mundial y el imperialismo*, Ruedo Ibérico, París, 1969 (1915).
- BURBANK, J.; COOPER, F.: *Imperios*, Crítica, Barcelona, 2011 (2010).
- CANALES, E.: *La Inglaterra Victoriana*, Akal, Madrid, 1999.
- DAVIS, L. A.; HUTTENBACK, R. A.: *Mammon and the Pursuit of Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- FERGUSON, N.: *El Imperio Británico: cómo Gran Bretaña forjó el orden mundial*, Debate, Barcelona, 2005 (2001).
- FIELDHOUSE, D. K.: "'Imperialism': An historiographical revision". *The Economic History Review*, New Series, Vol. 14, No. 2, 1961, pp. 187-209.
- FIELDHOUSE, D. K.: *Economía e Imperio: la expansión de Europa 1830-1914*, Siglo XXI, Madrid, 1977 (1973).
- FRADERA, J. M.: *Gobernar colonias*, Península, Barcelona, 1999 (1992).
- GUNDER FRANK, A.: "El nuevo rostro del capitalismo." *Monthly Review. Selecciones en castellano*, núm. 4, 2005 (1966), pp. 144-157.
- HILFERDING, R.: *El Capital Financer*, Ed. 62, Barcelona, 1991 (1910).
- HILL, C.: *De la Reforma a la Revolución Industrial*, Ariel, Barcelona, 1980 (1967).
- HOBSBAWM, E.: *Industria e Imperio: una historia económica de Gran Bretaña desde 1750*, Ariel, Barcelona, 1988 (1969).
- HOBSBAWM, E.: *La era del Imperio (1875-1914)*, Labor, Barcelona, 1989 (1987).
- HOBSON, J. A.: "Estudio del Imperialismo". *Imperialismo*, Capitan Swing, Madrid, 2009 (1902).
- HOBSON, J. M.: *Los Orígenes orientales de la civilización de occidente*, Crítica, Barcelona, 2006.
- LANGER W. L.: "A Critique of Imperialism", *Foreign Affairs*, XIV, Octubre 1935, pp. 102-115.

- LENIN, V. I.: "Imperialismo: fase superior del capitalismo", *Imperialismo*, Capitan Swing, Madrid, 2009 (1916).
- LUXEMBURG, R.: *La acumulación de capital*, Grijalbo, Barcelona, 1978 (1912).
- MARX, K.; ENGELS, F.: *El manifiesto comunista*, Ayuso, Madrid, 1977.
- MARX, K.: "Capítulo 25: La teoría moderna de la colonización" a *El Capital Libro Primero*, Ed. Grijalbo, Barcelona, 1976 (4ta edición en alemán, 1890), pp. 411-421.
- MIÈGE, J.-L.: *Expansión europea y descolonización de 1870 a nuestros días*, Labor, Barcelona, 1980 (1973).
- MOMMSEN, W.: *La Época del Imperialismo*, Siglo XXI, Madrid, 1978 (1969).
- MOMMSEN, W.: *Theories of Imperialism*, Weidenfeld and Nicolson, Londres, 1981 (1977).
- OWEN, R.; SUTCLIFFE, R.: *Studies in the theories of imperialism*, Longman, Londres, 1972.
- ROBINSON, R.; GALLAGHER, J.: "The Imperialism of free trade". *The Economic History Review*, Second Series, Vol. 6, No. 1, 1953, pp. 1-5.
- ROBINSON, R.; GALLAGHER, J.: *Africa and the Victorians: the official mind of Imperialism*, Macmillan, 1981 (1961).
- SCHUMPETER, J. A.: *Imperialismo. Clases Sociales*, Ed. Tecnos, Madrid, 1986 (1919).
- SEELEY J. R.: *The Expansion of England*, Macmillan and Co., Londres, 1914 (1883).
- WALLERSTEIN I.: "El ascenso y futura decadencia del sistema mundo-capitalista: conceptos para un análisis comparativo", *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos*, Akal, Madrid, 2004 (1972), pp. 85-114.
- WALLERSTEIN I.: *El moderno sistema mundial. La segunda era de la expansión de la economía mundo-capitalista, 1730-1850*, Siglo XXI, Madrid, 1999 (1989).
- WEBER, M.: *Estructuras de Poder*, La Pléyade, Buenos Aires, 1977.
- WEBER, M.: *Economía y sociedad*, Fondo de Cultura Económica, México, 1944 (1922).
- WESSELING, H.: "Historia de ultramar", dins BURKE, P. (ed.), *Formas de hacer historia*, Alianza Editorial, Madrid, 1993 (1992).
- WESSELING, H.: *Divide y vencerás*, Península, Barcelona, 1999 (1991).
- WINSLOW, E. M.: *The pattern of imperialism. A study in the theories of power*, Columbia University Press, New York, 1948.
- WINSLOW, E. M.: "Marxian, Liberal and Sociological Theories of Imperialism", *Journal of Political Economy*, Vol. 39, No.6, 1931, pp. 713-758.